باسی سێیەم:

ڕاپەڕینە چەکدارەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لەسەرەتای حوکمی محەمەد ڕەزا شای پەهلەویدا

وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد یەکێك لەئاکامە سەرەکیەکانی ڕووداوەکانی خەرمانان لەڕۆژهەڵاتی کوردستان دا هەرەسی لەشکرەکانی شاهەنشاهی و چەکداربوونی خەڵکی کوردستان بەتایبەتی عەشیرەتەکان بوو، ئەوەش بۆشاییەکی گەورەی دەسەڵاتی ناوەندی لەناوچە کوردنشینەکاندا لێکەوتەوە، بەجۆرێك پاشماوەی دەزگا بەڕێوەبەرایەتییەکانی حکومەتی ئێرانی لەشارەوانی، فەرمانداری و تەنانەت ژاندارمەریش بێ بوونی ئەرتەش دەستیان بەسەر کاروباری ناوچەکەدا نەدەرۆیشت، پێکهاتنی هەل و مەرجێکی بەم چەشنە زەمینەی ئازادی هاتوچۆی سەرۆك عەشیرەتەکانی کوردی ڕەخساند، ئەوانەی بەماف خۆیان دەزانی بێ هیچ پەیوەندییەك بەناوەندەوە ناوچەکانی خۆیان بەڕێوەبەرن، خۆ ئەوانەی کەلەسەردەمی دیکتاتۆریەتی ڕەزاشادا گیرابوون یادوورخرابوونەوە هەر بەگەڕانەوەیان بۆ کوردستان ڕاستەوخۆ هەڵوێستێکی دژ بەدەسەڵاتی ناوەندییان نیشاندا، هەندێکیان داوای گەڕانەوەی زەوی و زارە لێزەوتکراوەکانیان لەحکومەت دەکردەوەو داوای قەرەبووکردنەوەی زیانەکانیان و سزادانی ئەوکار بەدەستانەیان دەکرد کەسالانی دوورو درێژی دیکتاتۆری ڕەزاشا خراپەیان دەرهەق بەڕۆڵەکانی عەشیرەتەکانیان کردووە[1].

هێندێکی تریشیان کەئازار چێشتووی ستەمی نەتەوەیی دەسەڵاتی ناوەندی بوون و ئاگاداری و پێشینەیەکیان لەجوڵانەوەی نەتەوایەتی کورددا هەبوو، خوازیاری ئەوە بوون زیاتر لەسەرۆك عەشیرەتێك خۆبهاوێنەوە سەر شانۆی ڕووداوەکان و سوود لەو بۆشایی دەسەڵات و ڕق و قینەی خەڵکی کوردستان و عەشیرەتەکان دژی حکومەتی ئێرانی وەرگرن و ئەو دەرفەتە بقۆزنەوە تابەیەکجاری پاشماوەکانی حکومەتی ناوەندی لەناوچەکانیان وەدەرنێن و دەسەڵاتێکی کوردی خۆ جێ بکەنە دیفاکتۆ، ئەوەی زیاتر هاندەری ئەم مەسەلەیەش بوو هەڵوێستی سلبی حکومەتی ئێرانی و ڕژێمی موحەمەد ڕەزا پەهلەوی بوو لەمەڕ ئاوڕنەدانەوەیان لەکێشەی نەتەوە نەفارسەکانی ناو ئێران و نەبوونی بەرنامەیەك بۆ کەمکردنەوەی ئاسەواری درێوی سیاسەتی شۆڤێنی چەند ساڵەی ڕەزاشاو پێداگرتن لەسەر هەمان ڕێبازو پیادەکردنی هەمان شێوازی مامەڵەکردنە لەگەڵ خەڵکی کوردستاندا[2].

هەر بۆیە کوردستانی ئێران لەدوای ڕووداوەکانی خەرمانان و لەسەرەتای حوکمی موحەممەد ڕەزا پەهلەویدا زنجیرەیەك ڕاپەڕینی چەکداری دژی دەسەڵاتی ناوەندی حکومەتی ئێران بەخۆیەوە بینی کە لەیەك کات و یەك هەرێم و لەژێر سەرکردایەتیەکی یەکگرتوودا نەبوون، بەڵام ئامانجی هەموویان ڕزگار بوون لەچەوساندنەوەی دەسەڵاتی ناوەندی و دەرکردنی پاشماوەی دەزگا سەرکوتکەرەکانی حکومەتی ئێران بوو، گرنگترینی ئەم ڕاپەرینانە ڕاپەڕینی کوردەکانی بانەو ڕاپەڕینی کوردەکانی ورمێیە، ئەم دوو ڕاپەڕینە لەدوو مەڵبەندی نفوزی دەسەڵاتی هێزە هاوپەیمانەکاندا سەریان هەڵدا، یەکەمیان لەمەڵبەندی نفوزی هێزەکانی بەریتانیاو دووەمیان لەمەڵبەندی نفوزی هێزەکانی شورەویدا قەومان.

---

[1] ایغلتن, س.پ, ل35.

[2] البکاء , س.پ,ل135.

کەهەردووکیان کاریگەری خۆیان لەسەر رووداوەکانی کوردستانو ئێران هەبوو، بگرە جێ پەنجەشیان لەسەر پەیوەندی زلهێزەکان لەناوچەکەدا بەجێهێشت وەك لێرە بەدووا باسیان لێوە دەکەین.

یەکەم: راپەڕینی کوردەکانی بانە:

بانە ناوچەیەکی لێرەوارو کوێستانو ساردە سێرە، لەرۆخی دەریاوە 1525م بەرزە، لەلای باکوورەوە بەبەرزاییەکانی گەورگی سەقزو مەهاباد، لەباشوورەوە بەگەلی شلێر لەکوردستانی عێراق. لەرۆژهەلاتەوە بەناوچەی سەر شێوی سەقزو لەرۆژئاواوە بەناوچەی (سیوەیل)و (ئالان)ی کوردستانی عێراق بەستراوەتەوە. لەشاری سەقزەوە 55کم دوورەو 20 کم لەسنووری عێراقو 60کم لەشاری سەردەشتەوەو هەڵکەوتووە، چیاکانی (ئاربابا) لەباشوورو (بابۆسو جنێرە) لەرۆژهەلاتەوە شارۆچکەی بانە یان لەئامێز گرتووەو لوتکە بەرزەکانی (سورکێو، حەوتەوانە، کەلی خانو رەشەقەلات، بەسەریدا دەڕوانن، شارستانی بانە بەشێکە لەئوستانی کوردستانو رووپێوەکەی 1347کم2 یە(□).

ئەم ناوچەیە راستەوخۆ لە دوای هاتنی هێزە هاوپەیمانەکانەوە بووە مەڵبەندی راپەڕینێکی گەورە دژی دامو دەستگاکانی حکومەتی ئێران بەرابەرایەتی کەسایەتی ناودارو لێهاتوو (حەمە رەشید خان)(□)، حەمەرەشید کە رابردووەیەکی دووردرێژی لەدژایەتی کردنی حکومەتی ئێرانیو ئەرتەشی شاهەنشاهی لەساڵانی نێوان هەردوو جەنگی جیهانیدا هەبوو(□)، هەروەها لەژێر فشاری دیکتاتۆریەتی پەهلەویدا دەستی لەموڵکی ناوچەکانی بانە هەڵگرتبوو لەسنووری عێراق دەژیا، لەوێش پۆلیسی نهێنی ئێرانی وازیان لێنەدەهێناو بەهەرەشەیان دەزانی، هەر بۆیە بەراپۆرتەکانیان دەسەلاتدارانی حکومەتی عێراقیان لێ تیژ دەکرد بەجۆرێك ماوەیەکی زۆری بەزیندانو دوورخراوەیی لەشارەکانی موصڵو کەرکوکی عێراقدا بردە سەر تا شەوی 12ی کانوونی دووەمی 1939 بەهاوکاریو کۆمەڵەی

(□) خالیدی ,موحسین, روانینێك بۆ کوردستان . (بانە),گۆڤاری سروە, ساڵی دوانزەهەم , خاکە لێوە1375 ه ,ل50" کورد, س.پ,ل104.

(□)حەمە رەشید خانی کوری قادرخانی عەبدوڵلا بەگی بارام بەگە لەبەگزادەکانی شاری بانەن لەساڵی 1898ز لەگوندی (شیوە گوێزان)ی ناوچەی شلێر لەدایك بووە، دوای مردنی باوکی ساڵی 1925 بووە گەورەی بنەماڵەکەیان و موڵکێکی زۆریان لەنێوان بانەو پێنجوینی کوردستانی عێراقدا هەبوو، وەك میرزا مەنگوڕی دەڵێت ((کەسێکی زۆر لێ هاتوو ازاو لەشەڕ زانەو فەرماندەیەکی زۆر چاك بوو بەپیلان بوە بێ ئەوەی کەلەهیچ مدرەسەیەکی عسکری فنی تخطیطو نەخشەسازی وەرگرتبێ لەزۆر پیلانی عسکریدا پێش پیلانی ئەفسەرەکانی ئێرانی دەکەوتەوە)) بڕوانە:
مەنگوڕی، میرزا محمد امین، بەسەرهاتی سیاسی کورد. لە1914 وەهەتا 1958، بەشی یەکەمی، چاپی دووەم، سلێمانی، 2000، ل194،188.

(□)حسن، س.پ، ل156–158.

برایەتی(□) لە شار سلێمانی لەگەڵ کۆمەڵێك لەهاوەڵانیا زیندانیان شکاندو پۆلیسەکانیان چەك کردوو خۆیان گەیاندووە سنوری عێراق ئێران و لێیان داکوتا(□).

هەر لەگەڵ پەلاماردانی ئێران و هاتنە ناوەوەی هێزەکانی شورەوی و ئینگلیز بۆ کوردستان، هێزەکانی شورەوی گەیشتنە بانەو دواتر بەرەو شاری سنە گەڕانەوەو لەوێشەوە بەرەو باکوور ناوچەکەیان بۆ هێزەکانی بەریتانیا بەجێهێشت(□)، حەمە رەشید خان ئەم دەرفەتەی لەدەست نەداو بە 70 چەکدارەوە سنوریان بەزاندو هەڵیان کوتایە سەرشاری بانە دوای دووشەو دوورۆژی شەڕو پێکدادان لەگەڵ پادگاکانی شاردا لەئەیلولی 1941دا بانە یان گرت و زیاتر لە 7 هەزار چەك و کەرەستەی جەنگی کەوتە دەست(□).

بەبەدیهێنانی ئەم سەرکەوتنە ژمارەیەکی زۆر لە بەگزادەکانی بانەو سەرۆك عەشیرەتەکانی ناوچەکە وەك: عەبدوڵلا بەگی سەرحەدی، موحەممەد رەشید بەگی بلەکیٚ، قادرخانی ئارمردە، عەلی ئاغا جوانمەردی سەرۆك عەشیرەتی گەورك، رەسوڵ ئاغا، ئەحمەد خانی فاروقی، ئەحمەد ئاغای حاجی بایز ئاغا، عەبدوڵلاخانی شەهیدی، لەدەوری حەمە رەشیدخان کۆبوونەوەو لەماوەیەکی کەمدا ناوچەکانی مەریوان، سەردەشت، نەوسوود، پاوەو سەقزیش لەدەسەڵاتی ناوەندی پاك کرانەوە(□). بەم شێوەیە یەکەم راپەڕینی چەکداری کورد دژی دەسەڵاتی ناوەند لەکوردستانی ئێران لەساڵەکانی جەنگی دووەمی جیهانی دەستی پێکرد(□).

حکومەتی ئێرانی بڕیاریدا لەرێگای هێزەوە کۆنترۆڵی مەسەلەکە بکات، بۆ ئەمەش داوای لەفەرماندەی گشتی هێزەکانی رۆژئاوا جەنەراڵ مقدم کرد رووبەرووی راپەریوەکان بێتەوەو

(□) کۆمەڵەی برایەتی رێکخراوێکی نەتەوەیی بوو لەسلێمانی ساڵی 1938 دامەزرا، ئەندامە ناودارەکانی بریتی بوون لە: شێخ لەتیفی حەفید، حەمە ئاغای ئەورەحمان ئاغا، شێخ لەتیفی دانساز، ئیسماعیل شاوەیس، سعید ناکام و دکتۆر نۆری فتوحی و میرزا ئەمین مەنگوڕی بوو، بڕوانە: زەند، کەریم، کۆمەڵەی برایەتی، ژین ـ گۆڤار، ژمارە 85، 1ژ4ی ئەیلولی 1972.

(□) مەنگوڕی، س.پ، ل189–190.

(□) ارفع، حسن، کردها،یك بروسی تاریخی سیاسی، ترجمە ازمتن انگلیزی، لندن، 1966،ل68.

(□) مەنگوڕی، س.پ، ل190.

(□) (د.حامد محمود) بەهەڵە نوسیویەتی گوایە حمە رەشید مەهابادیشی گرتووە، لەم نوسینەشیدا پشتی بە(ادگار اوبالانس/Edgar oballance)، تێکستە ئینگلیزیەکەی بەستووە، ئێمە کە وەرگێڕاوە فارسییەکەی ئوبالناسمان لەبەردەستە کاتێك ئاماژە بۆ حەمە رەشید خان دەکات باسی گرتنی مەهابادی نەکردووە، لەراستیدا حەمە رەشید خەیاڵی گرتنی مەهابادیشی لەسەردا بوو بەڵام عەشیرەتەکانی ناوچەکەی وەك مامش، دیبوکری، مەنگور، پێشوازییەکی ئەوتۆیان لێنەکرد، بڕوانە:

عیسى، حامد محمود، المشكلة الكوردية في الشرق الاوسط منذ بدايتها حتي سنة 1991، كلية التربية ـ پور سعيد، جامعة قناة السويس، مكتبة مدبولي، 1992" ابالانس، ادگار، جنبش كردها، ترجمة اسماعيل فتاح قاضي، مؤسسة انتشارات نگاه، تهران، 1377ش، ص49" خالیدی، س.پ، ل50.

(□) د.ك.و، الوحدة الوثائقية، ملفات البلاط الملكي، الملف 746، التسلسل311، الوثيقة 18، ص59. وەرگیراوە لە: العانی، سمیره عبدالرزاق، العلاقات الایرانیة ـ البریطانیة (1939–1951)، (رساله دکتورا غیر منشوره، کلیه الاداب، جامعه بغداد، 1997، ص164.

www.pertwk.com

سەرکوتیان بکات، جەنەراڵ مقدم هێزێکی پێکهێنا لەسێ گوردان(). پیادەو ژمارەیەك زرێپۆش‌و تانك بەپاڵپشتی هەندێك لەسەرۆك عەشیرەتە دەوڵەتخوازەکانی وەك (عەلی خانی حەبیبی‌و عەلی خانی حەمەوەیسی)و چەکدارەکانیان لەعەششیرەتی تیلەکۆ، گەڵباغی‌و مەندمی، ئەم هێزە لەژێر سەرکردایەتی سەرهەنگ (ئیبراهیم ئەرفەع)دا بەرەو سەقز کەوتە رێ، سەرەتا توانیان سەقز لەراپەریوەکان بسێننەوە، ئینجا بێ وەستان بەرەو بانە کشان().

حەمە رەشیدخان کەهێزەکانی نزیکەی 2000 کەس دەبوون‌و لەچوار قۆڵەوە لەدەرەوەی بانە دایمەزراندبوون رێگەیان لەهێزەکانی ئێرانی گرت‌و نەیانهێت پێشرەوی بکەن()، لە 2 تشرینی یەکەمی 1941دا کەوتنە هێرشێکی پێچەوانەو سوپای ئێرانیان گەمارۆدا، راپەریوەکان کە پردە تەختەکەی سەر چۆمی (کەمەتو) یان سووتاندبوو رێگەی پاشەکشەیان لەهێزەکانی حکومەت بڕی‌و لە هەموو لایەکەوە هێرشیان کردنە سەر بەجۆرێك هێزەکەیان شڕو ووڕکرد()، سەرهەنگ ئەرفەع کەبەرێکەوت لەکوشتن رزگاری بوو سوودی لەتاریکایی شەو وەرگرت‌و بەپێ هەڵات بەرەو دیواندەرە، سوپای ئێرانی کوژراوو بریندارو دیلێکی زۆری هەبوو، ژمارەیەك چەك‌و تەقەمەنی زۆریش کەوتنە دەست راپەریوەکان کەلەوانە دوو توپی چیایی بوو()، بەپێی راپۆرتێکی دپلۆماسیەتی عێراقی هێزەکانی ئێران لەم شەڕەدا زیانێکی زۆریان وێ کەوتووە کەجگە لەدەستدانی پێنج زرێپۆش‌و پێنج تانك ژمارەیەکی زۆریش ئوتومبیلی بارونەفەر هەڵگریان لێگیراوە().

شکستی هێزەکانی ئێرانی‌و گێرانەوەی سەقز لەلایەن راپەریوەکانەوە ئەوەندەی دی ناوبانگی حەمەرەشید خان‌و لایەنگرانی لەناوچەکەدا زیاد کرد، هەروەك هەژار موکریانی دەڵێت: ((بەیتی حەمە رەشیدخان گوند بەگوندو ماڵ بەماڵ دەگەڕا))()، ئەوەش زیاتر هانیدا پێ لەسەر دەرکردنی دەسەڵاتی ناوەندی لەناوچەکانی دەوروبەر دابگرێت‌و دەسەڵاتێکی کوردی خۆ جێ لەجیاتی داموو دەزگاکانی حکومەتی ئێرانی دابمەزرێنێت، بۆ ئەو مەبەستەش هەوڵیدا متمانەو بڕوای عەشیرەتە دژەکانی‌و دەوڵەتخواکان بۆ خۆی رابکێشێت بیانخاتە سەنگەری دژ بەحکومەتەوە. وەك سەرچاوە مێژووییەکان باسی لێوە دەکەن عەشیرەتەکانی مەریوان‌و هەورامان تەنانەت عەشرەتی تیلەکۆو سەرکردەکەشیان (عەلی خانی حەبیبی) کەدوژمنی سەرسەختی حەمە رەشید خان بوو دوای ئەم سەکەوتنە بەڵێنی

() گورد لەزمانی فارسیدا بەپاڵەوان‌و ئازادێت، بەڵام وەك زاراوەیەکی سەربازی گوردان یەکەیەکی سەربازییە لە3 گروهان پێك دێت، هەر گروهانێکیش لە 140-170 سەرباز پێکدێت، بەم پێیە 3 گوردان، نزیکەی 1500 سەرباز دەکات، بڕوانە:

عمید، حسن، فرهنگ عمید، جلد دوم، انتشارات کبیر، تهران، 1377ش. ص1683،1671.

() ارفع، س.پ، ل69.

() مەنگوڕی، س.پ، ل192"خالیدی، س.پ، ل50.

() (کورد) لەم بارەیەوە پشتی بەنوسراوێکی سەرهەنگ ابراهیم ارفع بەستووە کەساڵی 1941/1320 بەدەستخەتی خۆی دەربارەی رووداوەکانی بانەو کوردستان نوسیویەتی، بڕوانە:

کورد، س.پ، ل429-430.

()مەنگوڕی، س.پ، ل192.

() وەرگیراوە لە:البکاء، س.پ، ل136

() هەژار، س.پ، ل66.

هاوكاری خانو پشتبەردانی دەسەڵاتی ناوەندییان دابوویی(□)، هەر بۆیە هێزەكانی حەمە رەشید خان لەم قۆناغەدا زۆر زیادی كردبوو كەهەندێك سەرچاوە بە (12000) هەزار چەكداری لەقەڵەم دەدەن(□).

هەر لەم سەروبەندەدا بوو حەمە رەشید بەنیازی بەدەستهێنانی پاڵپشتی دەرەكی بۆ بەدیهێنانی ئامانجەكانی لەدوولاوە پەیوەندی بەحكومەتی بەریتانیاوە كرد، یەكێكیان لەرێگای پێشكەشكردنی بیرەوەرییەك بۆ سەر كردەی هێزەكانی بەریتانی لەسنە(□) ئەوی تریشیان لەرێگای ناردنی نوێنەرێك بۆ سەفارەتی بەریتانی لەبەغداد لەئۆكتۆبەری 1941دا. حەمە رەشید داوای لەحكومەتی بەریتانی كردبوو دان بەسەربەخۆیی كوردستاندا بنێتو هاوكاری كوردەكان بكات تا دەوڵەتێكی سەربەخۆ دابمەزرێننو لەستەمو چەوسانەوەی كاربەدەستانی ئێرانی رزگاریان بێت(□).

پێش ئەوەی وەڵامی كاربەدەستانی بەریتانی سەبارەت بەم داواكارییانەی حەمە رەشید خان بزانین پێویستە ئەو راستیە لەبەرچاو بگرین كەراپەرینەكەی بانە دەكەوتە مەڵبەندی نفوزی هێزەكانی بەریتانیاوە، هەڵوێستی حكومەتی بەریتانیاش لەمەڕ ئێرانو ناوچەكە بەگشتیو كێشەی كوردو راپەڕینە چەكدارییەكانی كوردستانی ئێرانو ململانێی دەسەلاتی عەشیرەتە كوردەكانو دەسەڵاتی ناوەندی بەتایبەتی، دەبوونە بەردی بناغەی سیاسەتی بەریتانی لەهەمبەر مەسەلەكانو بڕیاری لێبڕاویشیان لەسەر هەر جوڵانەوەیەك دەدا كەلە مەڵبەندی نفوزی بەریتانیا دژی دەسەلای ناوەندی بقەومێت، هەر بۆیە لێرەدا جێگای خۆیەتی، سەرنجێك لەدیدو هەڵوێستی حكومەتی بەریتانیا سەبارەت بەكێشەی كوردو پەیوەندی بەدەسەڵاتی ناوەندییەوە بدەینو كاریگەرێتی چۆنێتی ئەم پەیوەندییەش لەسەر بەرژەوەندییەكانی بەریتانیا لەناوچەكەدا بزانین.

ئاشكرایە حكومەتی بەریتانیا نەك هەر زۆرباش ئاگاداری كێشەی نەتەوەیی كوردو ئەو زوڵمو زۆرەبێ سنورە بوو كەلەلایەن دەوڵەتەكانی ناوچەكەوە بەرامبەر گەلی كورد دەكران، بەڵكو وەك هێزێكی داگیركەرو بڕیاردەری سەرەكی جوگرافیای سیاسی رۆژهەڵاتی ناوەراست لەدوای جەنگی یەكەمی جیهانیدا ئۆباڵی مەزنی ئەو بارە تراژیدییەی نەتەوەی كورد تێ كەوتبوو لەئەستۆ بوو(□)، دوای هەڵگیرساندنی ئاگری جەنگی دووەمو چوونە ناوەوەی هێزەكانی بەریتانی بۆ ئێرانو رووخاندنی رژێمی رەزا شا حكومەتی بەریتانیا راستەخۆ لەگەڵ زۆر مەسەلەی ناوخۆی ئێراندا رووبەرووبۆوە كەیەكێك لەوانە مەسەلەی دەركردنی دەسەڵاتی ناوەندیو چەكداربوونی عەشیرەتە كوردییەكانو زیادبوونی بایەخی شوێنی سیاسیو سەربازیو سەركردەكانیان، هەروەها سەرهەڵدانی چالاكییە نەتەوایەتیەكانی كورد بوون لەكوردستانی ئێران.

سیاسەتی حكومەتی بەریتانی لەبەر ڕۆشنایی پاراستنی بەرژەوەندییە ستراتیژییە ساتییەكانی لەدژی فاشیزمو ئایندەیەكی لەدژی كۆمنیزم لەناوچەكەدا گەڵاڵە دەكرا، سەبارەت بەئێران هەر

(□) كورد ، س.پ، ل432.

(□)مەنگوڕی، 0 ل195.

(□)البكاء، 0 ل137.

(□) From the British Embassy in Baghdad to the British legation in Tehran. Fo 317127244,persia ,October 1941.PRO.

(□)مەنتك، ل ل 164-188.

لەسەرەتای چوونە ناوەوەی هێزە هاوپەیمانەکانەوە بەریتانیا هێمنی و پاراستنی ئاسایشی هەرێمەکان و یەکێتی خاکی ئێرانی بەبنەمای پاراستنی بەرژەوەندییە جۆر بەجۆرەکانی خۆی لەناوچەکەدا دەزانی، سەبارەت بەدەسەڵاتی ناوەندیش لەکوردستانی ئێران، سیاسەتی بەریتانیا بەتووندی پێی لەسەر بەهێزکردنەوەی ئەم دەسەڵاتە دادەگرت و هەموو جوڵانەوەیەکی بۆ لاوازکردنی ئەم دەسەڵاتە بەدژی بەرژەوەندییەکانی خۆی دادەنا(□).

بەپێی فەرمانی کۆنسوڵی بەریتانی لەتاران نابێت بەهیچ شێوەیەك لەلایەن ئەو لێپرسراوە بەریتانیانەی لەکوردستانی ئێراندا هەن سیاسەتێکی وابگیرێتە بەر بۆنی هاندانی کوردەکانی لێ بێت و بێتە هۆی لاواز بوونی دەسەڵاتی ناوەندی و پێویستە پێ لەسەر بوونی ئێرانێکی بەهێزدا بگیرێت، چونکە ئێرانێکی بەو جۆرە وەك دەوڵەتێکی تامپۆنی لەنێوان شورەوی و کەنداوو عێراقدا لەخزمەت بەرژەوەندییەکانی بەریتانیایە، هەروەها هەر بزاڤێکی سەربەخۆ خوازی کوردی کاریگەری سەلبی بۆ سەر هەرێمەکانی دی ئێران بەتایبەتی خۆزستانی پڕ نەوت دەبێت، جگە لەوەی بزاڤێکی وا ئەگەری هاوکاری کوردەکانی ئێران و عێراق پێکدەهێنێت و مەترسی لەسەر حکومەتی ناوەندی لەبەغدا دروست دەکات کە ئاکامەکەی لەدەست چوونی بیرە نەوتەکانی کەرکوکە، خۆ تورکیاش کەخاوەنی زۆرترین بەشی کوردستانە و زەندەقی لەهەر جوڵانەوەیەکی سەربەخۆ خوازی کورد دەچێت و لەرۆژێکی وەك ئەمرۆدا کەلەدوریانی مانەوە لەحاڵەتی بێلایەنی یاخۆ هاویشتنە باوەشی ئەڵەمانیادا راوەستاوە هەڵوێستی ئاشکراو دیارە، هەر بۆیە بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا دەخوازێت لەکێشەی نێوان کوردو دەسەڵاتی ناوندیدا پێویستە پشتی حکومەتی ئێرانی بگیرێت(□).

هەروەها لەتشرینی یەکەمی ساڵی 1941دا نوێنەرانی حکومەتی بەریتانیا لەئێران بەمەبەستی دارشتنی سیاسەت و هەڵوێستێکی لێبڕاو بۆ رووبەڕووبوونەوەی راپەرینەکەی کوردستان و بارە ئاڵۆزەکە و لاوازی دەسەڵاتی ناوەندی، کۆبوونەوەیەکیان لەکۆنسوڵخانەی بەریتانی لەتاران بەست کەتیایدا جگە لەستاف کۆنسوڵخانە، سەرکردەی هێزەکانی بەریتانی لەعێراق، سەرکردەی هێزەکانی بەریتانی لەئێران و جێگری سەرکردەی هێزەکانی بەریتانیا لەهیندستان و ئامادەی بوون.

لەم کۆبوونەوەیەدا مەسەلەی پشتگیری حکومەتی ئێرانی و بەهێزکردنەوەی کرایە مەسەلەیە کی ستراتیژی بەنیسبەت حکومەتی بەریتانیاوە چونکە(□):

1-دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێز دەتوانێت راستەوخۆ مامەڵە لەگەڵ عەشیرەتەکاندا بکات و جڵەویان بگرێت.

(□)السبکی بێ پشت بەستن بەهیچ سەرچاوەو بەڵگەنامەیەك دەڵێت گوایە بەریتانیا پاش لێخزانی رەزاشا لەئێران کەوتۆتە چەکدارکردنی کوردو لوڕو ئەرمەنەکان، ئەمەش لەگەڵ راستییە مێژووییەکان و سیاسەتی بەریتانیا پێچەوانەیە بڕوانە: السبکی، س.پ، ل157.

(□) from the British legation in Tehran to the British Embassy in cairo, F.O, 371/27244,persia,8december 1941,PRO.

(□) Borhanedin A, yassin, Vision or Reality: the Kurds in the policy of the Great power: 1941-1947,Lund University prees,Sweden, 1995,p.77.

2-لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی لەدوای داگیرکردنی ئێران و روخاندنی رژێمی رەزاشا لەبەرژەوەندی حکومەتی بەریتانیادا نییە، هەر بۆیە لەپێناوی مانەوەی ئێراندا ئەم دەسەڵاتە پێویستە بەهێز بکرێتەوە.

3-پێویستە بەریتانیا خۆی لەکێشمەکێشی عەشیرەتەکان دورە پەرێز بگرێت.

4-بەدەست هێنانی پشتگیری عەشیرەتەکان لەلایەن بەریتانیاوە دژی هەر هەڕەشەیەکی ئەڵەمانیای نازیو هاوپەیمانەکانی لەناوچەکە جێ بایەخە.

شایەنی باسە بڕیارەکانی کۆبوونەوەکە بۆ وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی لەلەندەن بەرز کرایەوەو لەوێشەوە رەزامەندی لەسەر کراو کرایە بەرنامە بەم شێوەیە سیاسەتی بەریتانیا سەبارەت بە هاوکاریکردنی دەسەڵاتی ناوەندی دژی جوڵانەوەکانی کوردستانو هەر چالاکییەکی نەتەوایەتی کوردی لەکوردستانی ئێران دارێژراو لەپراکتیکیشدا هەنگاوی مەزنی بۆ هاوێژرا(□)

وەك هەنگاوی یەکەم وەزیری دەرەوەی بەریتانیا (ئەنتۆنی ئیدن ANTONY EDEN) داوای لەکونسوڵی بەریتانی لەتاران کرد بەوردی چاودێری رووداوەکانی کوردستان بکاتو لەژێرەوە حکومەتی ئێرانی لێ ئاگادار بکاتەوەو داوای لێبکات کارێك نەکات بارودۆخەکە لەوە ئاڵۆزتر بێت، هەوڵیش بدات جیا جیا پەیوەندی بەسەرۆکە کوردەکانەوە بکاتوبەبەخشینی هەندێك دەسەڵات بیانلاوێنێتەوە بەلای خۆیدا رایانکێشێت، جگە لەوە ئیدن داوای لەکونسول کرد پلانێك بۆ رۆژی مەبادا دارێژێت. تا ئەگەر هاتوو مەسەلەکە لەداهاتوودا زیاتر ئاڵۆزا بەریتانیا بتوانێت بەپێی ئەو پلانە بۆ پاراستنی بەرژەوەندییە ستراتیژییەکانی هەنگاو هەڵبێنێت(□).

بەهەر حاڵ حەمە رەشید خانی بانە کە ئاگای لەم کەینو بەینە نەبوو ئەوەندەی وەڵام لە حکومەتی بەریتانیا وەرگرتبوو کە ئەوان بۆ دامەزراندنی دەوڵەت هاوکاری ناکەن وپێیان باشە مەسەلەکە لەگەڵ دەوڵەتی ناوەندیدا یەکالا بکرێتەوەو کۆتایی بەراپەرینەکە بێت(□). هەر بۆیە بێ لەو بەرچاوگرتنی هەڵوێستی بەریتانیا هێزەکانی خڕکردەوەو لە7ی تشرینی یەکەمی 1941دا پەلاماری دیواندەرەیدا کە شوێنێکی ستراتیجی بوو بۆ دەست بەسەرا گرتنی رێگای سنە – کرماشان ناوەندی هێزەکانی بەریتانیا، ئەم هێرشەی حەمە رەشید خان خراپ شکستی خوارد لەئەنجامی هەڵوێستی سەلبی حکومەتی بەریتانیا(□) و بەرگری هێزە ئێرانییەکانو خیانەتی سەرۆك عەشیرەتی (تیلەکوە) کەپەیمانەکەی شکاندو ژێر بەژێر هەواڵی بەسوپای دوژمن دەگەیاندو لەپشتە پەلاماری راپەریوەکانیاندا، هەروەها لێرەدا نابێت دووری 155کم ی دیواندەرە لەبانەوە کەمەڵبەندی راپەریوەکانە لەبیر بکرێت، هەروەها تۆبۆگرافیای ناوچەی دیواندەرەکە تەختانەو توانای جەنگی سوارەکانی حەمە رەشیدخانی کەم دەکردەوە کەپشتیان بەشێوازی (لێدەو هەڵێ)و جوڵانەوەی خێراوچەکی سوك دەبەست لەپەلاماردانداا وەك (ارفع) بەتەوسەوە نوسیویە: ((جەنگاوەرانی عەشیرەتی

(□) هەر لەم کاتەدا هێزەکانی بەریتانیا لەکرماشان ئۆردوگا سەربازییە ئێرانییەکانیان بۆ سوپای ئێرانی چۆڵ کردو خۆیان (سایلۆ) ی‌کرماشانیان کردە ئۆردوگا، هەروەها لە شاری سنە هەموو کار ئاسانییەکیان بۆ گەڕانەوەی لەشکری ئێرانی کرد، بڕوانە: العاني، س.پ، ل116.

(□)حمدي، س.پ، ل401.

(□) Borhanedin A,yassin,op. Cit,p8 z1.

(□) دێشنەر، گوینتەر، کورد: گەلی لەخشتە براوی غەدر لێ کراو، گۆڕینی لەئەڵەمانییەوە بۆ عەرەبی: عبدالسلام بەرواری، گۆڕینی بۆ کوردی حمە کەریم عارف، هەولێر،1999،ل120.

www.pertwk.com

ئەو سەبرو حەوسەڵەو پێداویستیە لۆجیستی یەیان نیە کە ئەم هێرشە چڕو پڕانە بەئەنجام بگەیەنن))(□).

لەم کاتەدا حکومەتی ئێرانی بەهاوکاری هێزەکانی بەریتانیا دەستێکی بەهێزە سەربازەکانیدا هێناو سەرهەنگ ئەفەرعی گواستەوە بۆ سەرکوتکردنی خێڵەکانی (داریوەند)(□)، لەکرماشان‌و (سەرتیپ ئەمین) کەحاکمی سەربازی شاری سنە بوو کرا بەفەرماندەی لەشکری کوردستان‌و پلەی سەربازی بەرز کرایەوە بۆ سەر لەشکر، سەر لەشکر ئەمین کەپێشتر لەبۆسەیەکی خێڵەکانی مەریواندا دەسەت بەسەر کرابوو ئەفسەرانی ئینگلیزی بۆی تێکەوتبوون‌و رزگاریان کردبوو(□)، هەستا بەکۆکردنەوەی هێزێکی گەورەو خستیە ژێر سەرکردایەتی سەرهەنگ زاگرۆسەوە و ئەرکی گرتنەوەی شاری سەقزی پێ سپاردن. سەرەتا هێزە هەواییەکانی حکومەتی ئێرانی لە 20ی کانونی یەکەمی 1941 بەخەستی شاری سەقزیان بۆردومان کرد، حەمە رەشیدخان هێزەکانی لەشار بردنە دەرەوەو 20 میل دوری خستنەوە(□)، هێزە ئێرانییەکە کەچەکدارەکانی عەشیرەتی تیلەکۆ بەسەرکردایەتی (عەلی خانی حەبیبی)و چەکدارەکانی (عەزیزوڵلا خانی مەسعودی وەزیری) یان لەگەڵدا بوو دوای دوو رۆژ بڕینی رێگای ساردو بەفرین لە5ی شوباتی 1942 خۆیان کرد بەسەقزدا، شایەنی باسە هەندێك لەلایەنگرانی حەمە رەشیدخان وەك (ئەحمەد خانی فاروقی، موحەممەد ئەمین مورتەزایی) کەبەفێڵ پەیوەندییان بەلەشکری دەوڵەتییەوە کردبوو چوون بەپێشوازی سوپای ئێرانییەوەو لەماڵەکاندا نیشتەجێیان کردن(□) حەمە رەشید خان کە ئاگای لەجوڵانەوەکانی لەشکر بوو هێزێکی گەورەی لەشەوی 10ی شوباتی 1942دا کۆکردەوەو بەیانی لەناوکادا خۆی کرد بەسەقزدا، (سەرلەشکرئەمین) یش کەپێشتر ئەم هەواڵەی زانیبوو بەهێزێکەوە خۆی گەیاند بووە سەقز سەنگەربەندیان لێدا(□).

(میرزا محمد امین مەنگوڕی) کەخۆی لەگەڵ هێزەکەی حەمە رەشیدخاندا بووە بەم چەشنە باس لەم پەلاماری راپەریوەکان دەکات ((هەتا ئێستا لەمێژووی کوردا شەڕێکی وا بەهەڵمە تو قارەمانانە رووی نەداوە، لەشکری دەوڵەتی بەهێزی عەشائرەوە تخمین ئەکرا بە 1500 نەفەر لەناو ماڵان‌و سەختومانی حکومەتی‌و قەراغی شار سەنگەر بەندیان کردبووە هەرچی پێ وێستییێکی بەرگری بوو عجمەکان بەکاریان هێنابوو.. هاژەی تفەنگ‌و رەشاش‌و دەمانجە ئەو شارەی کردبوو بەنمونەیەکی

(□) ارفع، س.پ، ل70.

(□)خێڵەکانی داریوەند لەکانوونی دووەمی 1942 دژی دەسەڵاتی ناوەندی لەناوچەی کرماشان راپەرین‌و هێزەکانی حکومەتیان گەمارۆدا، لەشکری 12ی کرماشان پەلاماری راپەرینەکەیداو 34 کەسی لەراپەریوەکان کوشت‌و 150شی لێ بەدیل گرتن‌و ویستیان هەلیان واسن، وەزیری بەریتانی لەتاران داوای لەتاران کرد کارێکی وانەکات چونکە بەکوشتنی ئەم دیلانە زیاتر رق‌و کینەی کورد کڵپە دەستێنێ، بۆیە واچاکە ئەمانە بەربدرێن، حکومەتی ئێران ئەو پێشنیارەی قبوڵ کردو بۆ پاراستنی هێمنی ناوچەکە رۆژی 28ی کانونی دووەمی 1942 (علی اعظمي زنگنە)ناسراو بە (امیرکل) کرد بەحاکمی گشتی هەرێمی پێنجی کرماشان کەلەلایەن خەڵکەوە پێشوازی لێکرا، بڕوانە: العاني س.پ، ل166.

(□) ارفع، س.پ، ل70.

(□)حمدي ، س.پ، ل408.

(□)کورد، س.پ، ل432-433.

(□)هەندێك مێژووی تشرینی یەکەمی 1944 یان بەهەڵە بۆ روداوی ئەم شەڕە داناوە بڕوانە:

البکاء، س.پ، ل137"صابر، فوزیة، صفحات عن نضال الکورد فی ایران، متین، العدد86، اذاری 1999،ص108.

معرەکەو کارزاری کوردایەتی دەنگی شیرانە رۆڵەکانی کورد جەرگی سەربازەکانی ئێرانی بڕی بو گورانی قەتارو ئەڵاوەیسیو لاوەکەو بەستەی پێشکەوتن بۆ پێشەوەی لاوانو گەنجان بەراستی پیاوی ترسەنوکیشی ئەکرد بەلێدەرو نەترس جا بەم تەووژموسامە 8 سعات شەڕ لەناو شاری سقزدا خایاندی، بەم پێیە شاری (ستالینگراد) ی‌سەقز بۆجاری سەهەم گیرایەوە))().

لەراستیدا ئەم شەرە شکستێکی زۆر گەورە بوو بۆ حکومەتی ئێرانیو ئەرتەش، چونکە هێزەکە سەروبەری تیا چوو، سەر لەشکر ئەمینی بەدەستی ئەحمەدخانی فارووقی کوژرا، عەلی خانی حەبیبی بەدەستی موحەممەد ئەمین خانی برای حەمە رەشید خان کوژرا()، ئەفسەرانو سەربازانی ئێرانی نزیکەی 300 کوژراویان داو ئەوانەشی نەکوژران بەدیلی کەوتنە دەست راپەڕیوەکان().

نوێنەرانی حکومەتی بەریتانیا لەئێران کەبەچاوی گومانەوە سەیری راپەڕینی کوردەکانی بانەیان دەکرد بەرامبەر بەم سەرکەوتنەو شکستی هێزەکانی ئێرانی لەکوردستان دوڕدۆنگ بوون، دەترسان راپەرینەکە بەجۆرێکی وا تەشەنە بکات، ناوچەکانی سنەو کرماشانیش بگرێتەوە. لەلایەکی دییە ئاسەواری راپەرینەکە لەسەر ناوەند زۆر گران کەوتەوەو بووە فاکتەرێکی روخاندنی دەوڵەتی (محمد علی فروغی) لە28ی شوباتی 1941دا()، لەبەر ئەوەش کە بەریتانیا لە 29ی کانونی دووەمی 1941 پەیمانی (یەکێتی سێ لایەنە)ی لەگەڵ ئێران مۆرکردبوو وەك لەباسی یەکەمدا ئاماژەمان پێدا. بەپێی ئەم پەیمانەش بەریتانیا کارکردنی بۆ یەکێتی خاکی ئێرانو سەربەخۆیی وڵاتو چەسپاندنی هێمنیو ئاسایشی لەئەستۆ گرتبوو. هەر بۆیە لەهەموو روویەکەوە سەرکەوتنی راپەرینەکەی بەزیانی ئێرانو بەرژەوەندییەکانی خۆی دەزانیو دەیویست هەر چۆنێك بێت کۆتایی پێ بهێنێت.

لەبەر ئەوە لێپرسراوانی حکومەتی بەریتانی لەئێران کەوتنە هاندانی حکومەتی نوێ کە (عەلی سوهەیلی)بوو بۆ بەکارهێنانی تاکتیکێکی نوێ بەمەبەستی گێرانەوەی هێمنیو ئاسایشی ناوچەکان()، ئەویش بەسەلماندنی لانی کەمی داواکاری راپەڕیوەکانو رازیکردنیان تا حکومەتی ئێرانی لەقەیرانە ئابوریو سیاسیەکانی ئاهێکی پێدا دێتەوەو دەستێکیش بەهێزەکانیدا دەهێنێتەوەو ئەوسا لەهەلو مەرجێکی گونجاوتردا دەتوانرێت کاری پێویست ئەنجام بدرێت.

(مێجەر فلتچر/ Fletcher) کەراوێژکاری سیاسی هێزەکانی بەریتانیا بوو لە کرماشان خۆی گەیاندە سەقز تاسەرۆکاری دانوستاندنی نێوان راپەڕیوە کوردەکانی بانەو نوێنەرانی حکومەتی ئێرانی بکات()، سەبارەت بەحەمە رەشید خانیش کەلەشکرێکی عەشایری زۆری لەدەور کۆببوۆوە شەڕو شۆڕ

()مەنگوڕی، س.پ، ل192-193.

() کورد، س.پ، ل433-434.

() هێندێك سەرچاوە ژمارەی دیلەکان بە 1500 کەس لەقەڵەم دەدەن، بڕوانە: مەنگوڕی ، س.پ، ل194.

() رمضانی، س.پ، ل70.

()العاني، س.پ، ل166، شایەنی باسە ئەم کابرایە واتە فلتشر لەو راپۆرتانەی بەرزی دەکردنەوە زۆر بەخراپی باسی حەمە رەشید خانی دەکرد، لەراپۆرتێکیدا کەلەمایسی 1942دا بەرزی کردۆتەوەی پێی دەڵێت ((کابرایەکی رێگرو بێ شەرەفو بێ بیروڕایە...)) بڕوانە البکاء، س.پ، ل136.

()(رزم ارا) کە ئەو دەمە سەرۆکی ستادی ئەرتەش بوو، بۆشاردنەوەی لاوازی سەربازی ئێران دەیگووت کەسەرۆك وەیزران (واتە سوهەیلی، دژی ئەوە بوو لەسنە بەولاوە بچین دەنا سوپای ئێرانی لەتوانایدا بوو پەلاماری کوردستان بدات) بڕوانە:

www.pertwk.com

ماندووی کردبوون و بەڕێوەبردنیان لەرووی مادییەوە ئەرکێکی گران بوو، بەتایبەتی ئەوەشی درك پێکردبوو کەهێزەکانی بەریتانی ڕێگای پێشرەوی بەرەو ناوچەکانی تر نادەن و پشتگیری سوپای ئێرانی دەکەن. جالەبەر ئەوە هەرچەندە پێشتر بەریتانییەکانی ئاگادار کردبۆوە کە دانیشتن لەگەڵ حکومەتی ئێراندا ئەنجامێکی نابێت(□)، بەڵام ئەمجارە بەناچاری نوێنەری خۆی ڕەوانەی سەقز کرد تا لەگەڵ نوێنەرانی حکومەتدا بکەونە گفتوگۆ کەئاکامەکەی بەمۆرکردنی ڕێکەوتنامەیەك لەئایاری 1942دا لەنێوان هەردوولادا کۆتایی هات، بەپێی ئەم ڕێکەوتنامەیە: هیچ هێزێکی ئێرانی لەناوچەی (بانە – سەردەشت)دا دانانرێت، بەڕێوەبەرایەتییەکی کوردی بەسەرۆکایەتی حەمە ڕەشید خان لەبانەدابمەزرێت کەهەموو دەزگاکانی لە: دوخانیات، شارەوانی، پۆلیس و خەرج و صەرف لەلایەن ئەو کەسانەوە ببرێن بەڕێوە کەحەمەرەشید خان هەڵیان دەبژێرێت جگە لەبلاوکردنەوەی لێخۆشبوونی گشتی بۆ ئەوانەی دژی دەوڵەت هەر کارێکیان ئەنجامداوە، هەروەها مانگانە بڕی 25 هەزار تومان(□)، لەلایەن حکومەتەوە بدرێتە ئەم بەڕێوەبەرایەتیە بەمەرجێك موچەی فەرمانبەرانی دەزگاکان لەلایەن دەسەڵاتی ناوەندییەوە دەدرێت و چ یارمەتیەك لەخواردن و پێویستی بۆ شارەکانی ئێران تەرخان دەکرێت بۆ ئەم ناوچەیەش ڕەوانە بکرێت(□).

بەمجۆرە حکومەتی ئێرانی دوای زەرەروزیانێکی زۆرو بەکۆمەکی و پشتیوانی بەریتانیا توانی بەبەخشینی شێوە خودموختارییەك بەڕاپەڕیوەکان هێمنی و ئارامییەکی کاتی بۆ ئەم ناوچەیەی کوردستانی ئێران بگێڕدرێتەوەو بەڕێوەبەرایەتییەکەی بانە تا پاییزی ساڵی 1944ز بەردەوام بوو، حکومەتی ئێرانی سودێکی گەورەی لەم ڕێکەوتنە بینی، بەتایبەتی دوای ئەوەی لەم ماوەیەدا بەپاڵپشتی هێزە هاوپەیمانەکان (بەریتانیا و ئەمەریکا) توانی خۆی لەقەیرانە ئابووری و سیاسیە خنکێنەرەکان دەرباز بکات و داموو دەستگا سەرکوتکەرەکانی نوێ بکاتەوەو ئەوەندەیان بەهێز بکات کەبەئاسانی هەر جوڵانەوەیەکی ناوەخۆ دژ بەناوەند داپڵۆسێت، هەروەها پەرەسەندنی نفوزی شورەوی لەئازەربایجان و بەهێز بوونی جووڵانەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کورد لە ناوچەی موکریان زیاتر سەرنجی حکومەتی بەریتانیای ڕاکێشا سەبارەت بەهەرەشەی مانەوەی بەڕێوەبەرایەتیەکەی بانە، بەتایبەتی لەکاتێکدا حەمە ڕەشید خانی بانە دەیویست بۆ فراوانکردنی مەودای بەڕێوەبەرایەتیەکی لەسەر دوویەت یار بکات و ناوچەی مەریوان کەمەڵبەندێکی جیاکەرەوەیە لەنێوان بەڕێوەبەرایەتیەکەی و هێڵی سنە – کرماشان کۆنترۆڵ بکات. ئەم ویستەی حەمە ڕەشید خان کەحکومەتی بەریتانیا بۆی قووت نەدەچوو، هەر بۆیە دوای ئەوەی حەمەرەشید هێرشی کردە سەر

گذشتە چراغ راه اینداست، تأریخ ایران در فاصلە دوکودتا، نشر جامی، چاپ دوم، چاپخانە گلشن، تابستان 1362ش.

(□) حمدي، س.پ، ل402.

(□) گذشتە بڕی ئەو پارەیە بە (130000) ریال دادەنێت، واتە 13 هەزار تومان، بڕوانە:

گذشتە جراغ راه اینداست، ل186.

(□)رمضانی، س.پ، ل70.

www.pertwk.com

مەریوان و گرتی(□)، حکومەتی بەریتانیا پشتگیری تەواوی خۆی بۆ حکومەتی ئێرانی دەربڕی تا بەڕێوەبەرایەتییەکە هەڵبوەشێنرێتەوەو سزای ئەم خانە چاو نەترسە بدرێت و خۆیان بەتەواوی لەم هەرەشەیە رزگار بکەن، ئەم ئەرکەش خرایە سەرشانی بێ بەزەیی ترین ئەفسەری ئێرانی کە (سەرتیپ هۆشمند افشار)ە دوای ئەوەی کرا بەفەرماندەی لەشکری کوردستان.

حەمە رەشیدخان کە ئاگاداری خۆکۆکردنەوەی حکومەتی ئێرانی و نیازی خراپی لێپرسراوانی بەریتانی بوو، نامەیەکی بۆ کونسوڵی بەریتانی لەتەوریز ناردو هەڕەشەی ئەوەی لێکردن ئەگەر رێگری لەکارێکی وانەکەن ناچارە داوای هاوکاری لەیەکێتی شورەوی و لەشکری سوور بکات(□)، بەڵام هەر زوو بەریتانیا بریاری لێبراوی خۆی لەچۆنێتی یەکالاکردنەوەی مەسەلەکە دابوو. شورەویش ئەو کاتە هیچ ئامادەییەکی نەبوو لەبەر خاتری حەمە رەشیدخان پێچەوانەی بەرژەوەندییەکانی خۆی بجوڵێتەوەو بەگژ حکومەتی ئێراندا بچێت. ئەم فاکتەرانە چارەنووسی بەڕێوەبەرایەتییەکی بانەو حەمە رەشیدیان دیاریکرد، بەتایبەتی لەکاتێکدا هێزەکانی دەوڵەتی جگە لەوەی بەتەواوی پێویستیەکانیانەوە ئامادە بوون ژمارەیەکی زۆری چەکدارەکانی عەشیرەتە داخدارەکانی گەڵباغی و تیلەکۆیی و مەنمی و چەکدارەکانی محمود خانی کانی سانانی لەگەڵدا بوو کە ژمارەیەیان لە 10 هەزار کەس تێدەپەڕی(□).

سەرەتا هێزەکانی حکومەتی ئێران توانیان مەریوان بگرنەوەو لەشکری خانی لێ دەرپەڕێنن، ئەو پەلامارانەشی کەحەمەرەشید رۆژی 4و 11و15ی تشرینی یەکەمی 1944 کردنیە سەر هێزەکانی ئێران لە (کانی سەلکە)ی ناوچەی سەقز نەیتوانی رێگا لە پێشرەوی سوپای ئێرانی بگرێ(□)، هەر بۆیە کاتێ بینی هێزەکان بەرەو بانە دەکشێن بەخێرایی خۆی گەیاندەوە بانەو بۆ ئەوەی هیچ دەستکەوتێك بەعەشیرەتە دەوڵەتخوازەکان نەبڕێت و سوپاش لەپێشرەوی خۆی بگێرێتەوە بریاری سووتاندنی شاری بانەیدا(□)دوای ئەوەی خەڵکەکەی لێهێنایە دەرەوە کە ژمارەیان دەهەزار ماڵ بوو(□) ئەم تاکتیکە هەڵەو سەرەرۆیەی حەمە رەشید خان ئامانجی نەپێکا. هەر بۆیە ناچار بوو لەژێر فشاری هێزەکانی دەوڵەتی بکشێتەوە ناو خاکی کوردستانی عێراق و خۆی تەسلیمی هێزەکانی عێراق بکات، ئەوانیش

(□)اغای اصف لەمەجلیسدا مەسلەکەی واباس کردووە کەلەسەر موڵك ماڵ بووەو چونکە ژمارەیەك موڵکدار لەترسی محمودخانی کانی سانانی پەنایان بۆ بردوەو ئەویش حەمە ئەمین خانی برای ناردووەو پەلاماری مەریوانی داوە، بڕوانە: کوهستان، 7 اسفند 1323.

(□) العاني، س.پ، ل166.

(□) مەنگوڕی، س.پ، ل201.

(□)کوهستان، 7 اسفند 1323.

(□) سیاسەتی (زەوی سوتاندن) تاکتیکێکی جەنگی کلاسیکییە،بەڵام سەبارەت بەسوتاندنی بانە زەرەرەکەی زۆر تر بوو چ قازانجێکی واشی لێنەکەوتەوەو بوو بە بیانوویەك تا زیاتر دەوڵەت دژی حەمە رەشید خان پڕوپاگەندە بکات، (ئاغای فهیمی) وەزیری مشاویر لەبەرامبەر مەجلیسدا دژی حمە رەشیدخان ووتی ((ئەم ئەحمەقە بیری لەوە نەکردبۆوە کەچۆن کارێکی کردووە، تۆ کەدەتەوێت هەڵبێیت راکەو بڕۆ، خەڵکی بێ چارە بێ خانوو کردن، سووتاندنی ماڵ و حاڵەکانیان، تازە چ سوودێ بەتۆ دەبەخشێت کەنەجەنگت کردو نەدەعوا)) بڕوانە: هـ. س.

(□)گذشته چراغ راه ایندەاست، ل187.

گرتیان و بۆ (کەرکوك) یان دورخستنەوە() و هێزەکانی ئێران بەشەڕو کوشتار گەڕانەوە هەموو ئەو شوێنانە بۆ ماوەی زیاتر لە 3 ساڵ لێی دەرکرابوو.

ئاغای (فرج الله اصف) نوێنەری ئوستانی کوردستان لەخولی سیازدەهەمی مەجلیسی شورای ئێرانی، لەیەکێك لەکۆبوونەوەکانی مەجلیسدا دژی ئەو کوشت و کوشتارەی کە ئەرتەشی شاهەنشاهی بەسەرکردایەتی سەتیپ ئەفشار لەکوردستان ئەنجامیاندا رایگەیاند:((زلکردنی رووداوەکە لەلایەن لەشکری کوردستان و ئەفسەرەکانییەوە تەنیا بۆ ئەوەیە ئابڕووی تکاوی خۆیان بشارنەوەو ئەو نەنگییە لەخۆداماڵن کەلە خەرماناندا بەپاشەڵیان بڕا.. بۆیە داواکارم لەدەوڵەت کۆمسیۆنێك لەمرۆڤی پاك و شارەزا پێکبهێنێت و رەوانەی کوردستانیان بکات تا بەچاوی خۆیان باری ناهەمواری فەرهەنگ و تەندروستی ناوچەکە ببینن و مامەڵەی ئەو ئەفسەرە پارە پەرست و خوانە ناسانە لەگەڵ خەڵکی بزانن، هەروەها بۆ ئەوەی لێپرسراوانی ئەو کوشت و کوشتارەی کوردستان وەك گای بەڵەك نیشانی خەڵکی بدەن و سزا بدرێن))().

دوای نمایشکردنی ئەو روداوە مێژووییانە سەبارەت بەراپەرینی کوردەکانی بانە دەتوانرێت چەند دەرئەنجامێك وەدەست بخرێت بەم شێوەیەی خوارەوە:

1- راپەرینی کوردەکانی بانە یەکەم راپەرینی چەکداری کوردییە دژی پاشماوەی دام و دەزگاکانی دەسەلاتی ناوەندی لەکوردستانی ئێران لەسالانی جەنگی دووەمی جیهانیدا، ئەو دەزگایانەی بەدرێژایی زیاتر لەدە ساڵی دیکتاتۆرییەتی رەزاشاو بەپاڵپشتی ئەرتەشی شاهەنشاهی دەرەتانی هەر جوڵانەوەیەکی دژ بەناوەندو بەرهەڵستکارانەی خەڵکی کوردستانیان بڕی بوو.

2-ئەم راپەڕینە توانی لەماوەیەکی کەمدا ناوچەیەکی فراوان بگرێتەوەو دەسەلاتی ناوەندی لە بانە، سەردەشت، مەریوان، نەوسود، پاوەو سەقز، دەرپەڕاند.

3- هەموو هەوڵەکانی حکومەتی ئێرانی بۆ سەرکوتکردنی راپەرینەکە بەشکست کۆتایی دەهات لەم بوارەدا زەرەرو زیانێکی مادی و مرۆیی گەورە بەهێزەکانی سوپا گەیشتن کەخراپترینیان شەڕی سێ هەمی سەقزو کوشتنی سەر لەشکر ئەمین بوو.

4- سەرکردەی راپەرین کەحەمە رەشید خانی بانە بوو پەیوەندی بەهێزێکی مەزنی وەك حکومەتی بەریتانیا کردو داوای هاوکاری و پاڵپشتی لێکردن بۆ رزگارکردنی کورد لەستەم و چەوسانەوەی چینی دەسەلاتداری ئێران و دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ.

5- حکومەتی بەریتانیا نەك هەر هاوکارییەکی پێشکەشی راپەڕیوەکان نەکرد بەڵکو رێگەی ئەوەشی لێگرتن بەرەو ناوچەکانی تری وەك دیواندەرەو سنە بکشێن، چونکە سیاسەتی بەریتانیا لەسۆنگەی پاراستنی بەرژەوەندییە ستراتیجیەکانی لەناوچەکە ئەو هەڵوێستەی پێ گرتە بەر کەلە کێشەی نێوان کوردو دەسەلاتی ناوەندیدا پشتگیری دەسەلاتی ناوەندی بکات و بۆ بەهێزکردنەوەی پایگاکانی حکومەتی ئێرانی لەکوردستان تێبکۆشێت.

() ایغلتن، س.پ، ل49، شایەنی باسە عیسی بەهەڵەو بەپشت بەستن بە ابالانس ساڵی 1942ی کردۆتە ساڵی هەڵاتنی حەمەرەشیدخان بۆ عێراق، بڕوانە : عیسی، س.پ، ل397" ابالانس، س.پ، ل49.

()کوهستان، 7اسفند 1323.

www.pertwk.com

6- حکومەتی ئێرانی دوای ئەوەی بەهێز نەیتوانی هێمنی و ئارامی بۆ ناوچەکە بگێڕێتەوە، بەسەردانەواندنەوە بۆ راپەڕیوان و بەخشینی شێوە خودموختارییەك بۆ ناوچەکانی (بانە- سەردەشت) ئەم کارەی ئەنجامدا، ئەمەش هەنگاوێکی تاکتیکی حکومەتی ئێرانی بوو وەك لەدواییدا بەئاشکرا دەرکەوت.

7- راپەڕینی کوردەکانی بانە لەبەر پێکهاتەی عەشیرەتی و تێوەگلانی لەشەڕی ناوخۆو بەرەڵایی ریزەکانی و شێوازی کارکردنی کلاسیکی نەیتوانی ببێتە جووڵانەوەیەکی رزگاریخوازی نەتەوەی کە زۆربەی چین و توێژەکانی کۆمەڵ لەدەوری بەرنامەکانی خۆی کۆبکاتەوەو بەرەو سەرکەوتنی یەکجارەکی نەتەوەیی رابەرایەتیان بکات. هەر بۆیە دوای بێ هیوایی راپەرینەکە لەهاوکاری بەریتانیا ناچار بوو بەدەستکەوتێکی کاتی رازی بێت کەدوایی بەئاسانی لێی وەرگیرایەوە.

8- راپەڕینی کوردەکانی بانە ئاسەواری خۆیان لەسەر رووداوە کوردستانی و ئێرانییەکان بەجێهێشت لەکوردستاندا زەمینەی بەرهەڵستکارانەی دژ بەحکومەتی ئێرانی رەخساندەوەو دەستکەوتە کاتیەکەشی لەلایەن زۆربەی سەرۆك عەشیرەتەکانی دی کوردەوە بەشێوەیەکی نموونەی چاو لێدەکرا[1].

لەسەر ئاستی ئێرانیش بووە فاکتەرێکی رووخاندنی کابینەی محمد علی فروغی و پتر قووڵ بوونەوەی قەیرانەکانی جگە لەوەی لەسەر ئاستی دەوڵەتە مەزنەکانیش سەرنجی بۆ خراپی پەیوەندییەکانی کوردو دەسەڵاتی ناوەندی راکێشاو لەکێشەی کورد لەئێراندا ئاگاداری کردنەوە.

9-راپەرینەکە ئەزموونێك بوو بۆ قاڵ بوونەوەی سەربازی و بەرزبوونەوەی ئاستی هۆشیاری سەرکردەکانی بۆ ئەوەی لەرووداوەکانی داهاتوودا رۆڵی گرنگترو مەزنتر ببینن، بەتایبەتی دوای ئەوەی زەمینەی جووڵانەوەی نەتەوەیی کورد لە کوردستانی ئێران لەساڵانی جەنگدا رەخسایەوەو بەکۆتایی هاتنی جەنگیش هەستایە سەر پێ.

دووەم: راپەڕینی کوردەکانی ورمێ

هەرێمی ورمێ بریتییە لەهەرێمی باکووری کوردستانی ئێران کەلەدەریاچەی ورمێ وە دەستپێدەکات و بەرەو باکوور تا رووباری ئاراس درێژ دەبێتەوەو لەرۆژئاواشەوە هەتا چیاکانی ئاگریێ دەکشێت، ناوەندی ئەم هەرێمە شاری ورمێ یە کەلەسەردەمی دیکتاتۆرییەتی رەزاشادا وەك بەشێك لەبەرنامەی بەفارسکردنی جوگرافیای کوردستان ناوەکەی گۆڕدرا بۆ رەزائییە. ئەم هەرێمە چەند شارو ناوچەی گرنگی وەك : ماکۆ، خوی، سەلماس، قوتوورو مەرگەوەڕو تەرگەوەڕی لەخۆ گرتووە،

---

[1] هەر لەوکاتەی حەمەرەشید خان لەگەڵ حکومەتی ئێرانی دانوستاندنی دەکرد، سەرۆك عەشیرەتێکی ناوچەی کرماشان کەناوی (کەریم بەگ)ە پەیوەندی بەسەرلەشکر (شابەختی) فەرماندەی هێزەکانی ئێرانی لە کرماشان کردو پێی راگەیاند:

1. رێگا نادەن کاربەدەستانی ئێرانی لەکوردستاندابن.
2. دەزگا بەرێوەبەرایەتییەکان و پۆستی ژاندارمەری لەلایەن کوردەکانەوەی ببرێتە رێوە.
3. خوێندنگا لەناوچەکەدا دابمەزرێت کەلەپاڵ زمانی فارسی، زمانی کوردیش بخوێندرێت.
4. کوردیش وەك فارس مافی ئەوەی هەبێت خۆ بۆ ئەندامەتی مەجلیس هەڵبژێرێت.
5. پرۆژەی رێگای نوێ دابمەزرێت و هەوڵی رێخستنی بازاڕو بەروبومی ناوچەکە بدرێت. بڕوانە: Borhanedin A.yassin, op,cit,p97.

هەروەها وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد کەلەسەردەمی دەسەڵاتدارییەتی رەزاشادا جوگرافیای کوردستان دابڕدابڕ کرا، هەرێمی ورمیٰ ناوچەی موکریانیشی خرایە سەر، کە شارەکانی: مەهاباد، سەردەشت، بۆکان، شنۆ، نەغەدەو میاندو ئاوو دەوروبەری دەگرتەوەو کرایە یەك پارێزگای بەناوی ئوستانی ئازەربایجانی رۆژئاوا کەشاری رەزائییە بووە ناوەندی بەرێوەبەرایەتییەکەی[].

ناوچەی ورمیٰ تایبەتمەندییەکی خۆی هەیە کەتارادەیەکی زۆر لەهەرێمەکانی دی کوردستانی ئێرانی جیا دەکاتەوە، ئەویش تێکەڵاوبوونێتی لەگەڵ ناوچە ئازەرنشینەکان و گیرۆدەبوونێتی بەو ناکۆکی و کێشە مەزهەبی و نەتەوەییە مێژووییەی نێوان دووگەلی کوردو ئازەر کەبە کێشەی کوردو عەجەم دەناسرێت[]، ئەم کێشەیە کە ناوەرۆکەکەی لەسەر زەوی و چەسپاندنی حاکمییەت و مەوقعییەتی ئابوری و کۆمەڵایەتیە، لەئەنجامی سیاسەتی چەوتی چینەکاربەدەستەکان و دەسەڵاتدارانی ئێرانی بەمەبەستی خۆشکردنی ئاگری دووبەرەکی و بەدیهێنانی بەرژەوەندییەکانیان زیاتر قووڵ ببووەوە، حکومەتی ناوەندی بەردەوام ئاسانکاری و بۆ بەئازەری کردنی ناوچە کوردنشینەکان دەکردو پاڵپشتی موڵکدارە عەجەمەکانی دەکرد تا زەوی و زاری کوردەکان زەوت بکەن و لەناوچە دەشتایی و بەپیتەکان هەڵیان کەنن و بەرەو چیاکان پاڵیاننێن. لەلایەکی ترەوە بەهۆی هاومەزهەبی ئازەرو فارس، حکومەتی ناوەندی لەرووی ئابوری و بەشداریکردنی دەسەڵاتەوە باوەشی بۆ بەشێکی زۆری دەرەبەگو ئەریستۆکراتی لادیٰ و بۆرجوای بازرگانی عەجەمەکان کردبووەوە لەسەر حیسابی کوردەکان رۆژ بەرۆژ مەوقعییەتی ئابوری کۆمەڵایەتییان بەهێزتر دەکرد تا لە هەر رووبەروو بوونەوەیەکی کوردو دەسەلاتی ناوەندیدا وەك ئامرازو لەمپەرێك دژی گەلی کورد بەکاریان بهێنێت، خەڵکە رەشۆکەکەی عەجەمیش بەهۆی وابەستەییان بەچینە دەسەڵاتدارو موڵکدارە دەوڵەت پەرستەکانەوە لەلایەك، هەروەها بەهۆی کاریگەرێتی مەزهەبی و سوننی بوونی کورد لەلایەکی ترەوە زۆر جار بێ دەستکەوتێکی ئەوتۆ لەکێشەکەدا بەقازانجی دەسەڵاتی ناوەندی هەڵدەسوڕان، ئەوەش زیاتر هەستی کوردەکانی ناوچەکەی دەوروژاند و مەسەلەکەی دەشڵەقاند بە شێوەیەك هەندیٰ جار تووشی سەرەڕۆیی زیادە ڕۆیی دەکردن و عەجەمیان بە گشتی وەك دوژمنێکی سەرسەختی خۆیان دادەنا[] ئەوەی ئەم دیدەی زیاتر دەچەسپاند ئەو سیاسەتە بوو کە دەسەڵاتی ناوەندی لەم هەرێمەی گرتبویە بەر , ئەویش دانانی زۆربەی لێپرسراوو ئەندامان و کاربەدەستانی دەزگا سەرکوتکەرەکانی حکومەت بوو لە عەجەمەکان, بەم شێوەیە گەلی کورد لەم ناوچەیە لە کێشەیەکی بەردەوامدا لەگەڵ

([])مدنی، س.پ، ل16.

([]) بۆ زیاتر: امین، س.پ.

([]) هەر دوای رووداوەکانی خەرمانان دێرە شیعرێك کەوتبووە سەر زاری خوێندەوارانی کورد لەهەرێمەکە دەڵێت:

"زەمانی شادی و عەیشە لەغوصەو دەردو غەم هەڵدە ئەگەر مەردی کوڕی کوردی لەئاثاری عەجەم هەڵدە"

رۆژنامەی (کیوان)ی چاپی ورمیٰ لەوەڵامی ئەم شیعرەدا وتارێکی توندی لەسەر کورد نوسیبوو کەلەلایەن هەندێك رۆشنبیرانی ئەو وەختەدا وەڵام درایەوەو جۆرە شەڕە دەنووکێکی دروست کردبوو، لەنێوان کوردو عەجەمدا، هەروەها هەندێك لەئاغاکانی کوردی ناوچەکە کەدەرفەتیان بۆ هەڵدەکەوت پەلاماری گوندە عەجەم نشینەکانیان دەداو تاڵانیان دەکردن، (حیسامی) دەگێرێتەوەو دەڵێت: ((هەمزە سوارە ئاغایەکی بەزیپك و ئازاو زاڵمی مامەشا بوو، هەر لەو کاتەشدا خۆی بەکوردی ولات پارێزی دەزانی، بەڵام دێهاتی جوفری ورمێشی هەموو تاڵان کردبوو)).

حیسامی، س.پ، ل87-88.

www.pertwk.com

حکومەت و عەجەمەکانی سەر بە دەوڵەتدا دەژیان[] دوای ڕووداوەکانی خەرمانان, هەرێمی وورمێ کەوتە ژێر نفوزی سوپای شورەوی یەوە لە زۆربەی شارەکانی ئەم هەرێمە ئەفسەری سیاسی شورەوی کە زۆربەیان تورکی ئازەربایجانی شورەوی بوون کرانەبەرپرسی ئاسایش, راستە لەشکری شاهەنشاهی لەم ناوچەیە بلاوەی پێکرابوو بەلام دەستگا بەرێوەبەرایەتیەکانی دەسەلاتی ناوەندی و پۆستەکانی ژاندرمیان هێشتا لێ مابووکە بۆ چاوترساندنی خەڵکی و هەل وەرگرتن لەو دەرفەتەی وولاتی تێکەوتبوو زۆر لە جاران خراپتر کەوتبوونەبەکارهێنانی توند و تیژی و چەوساندنەوە و ڕووتاندنەوەی خەڵکی , هەر بۆیە لە هەل ومەرجێکی وا ناسکدا و لەگەڵ گەڕاندنەوەی نفوزی سەرۆك عەشیرەتەکان و گەورە پیاوانی کورد بۆ ناوچەکە ئاسایی بوو کە پێکهەڵپژان لە نێوان هەردوو لادا دروستبێتو پۆستەکانی ژاندارمو دەستگاکانی تری دەسەلاتی ناوەندی کەسومبلی چەوسانەوەو ستەمی سەردەمی رەزاشاهی بوون بکەونە بەر پەلامارو هێرشی کورد.

ئاشکرایە هەر دوای داگیرکردنی ئێران لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە ئەوەندەی نەخایاند کەسەرۆکی بەناوبانگی عەشیرەتی شکاك عەمەر خانی شەریفی کە ایغلتن بەلێهاتوویی دیپلۆماسیو دووربینی ناوی دەباو پێشتر لەسەر هەڵوێستی کوردانەو هاوکاری سمکۆی شکاك خرابووە زیندانی (قەسری قەجەر)ەوە[] ئازاد بووو گەڕایەوە ناوچەکەی خۆیو دەسەلاتی فراوان کردو هێزێکی چەکداری 20 هەزار کەسی کۆکردەوەو کەوتە پەلاماردانی پۆستەکانی ژاندارمو کۆنترۆڵی ناوچەی نێوان شائاواو ماکۆی کردو سەربەخۆیی خۆی لەتاران راگەیاند، عەمەرخان کە عەشیرەتەکانی دی ناوچەکەی وەك جەلالیو میلانی لەدەور کۆکردەوە، ئالایەکی تایبەتیشی بەرزکردەوەو کەتەختەکەی سەوزو ناوەراستەکەی دوو خەنجەری کوردی راستو چەپو لەگۆشەیەکی سەرەوەشیدا سێ ئەستێرەی سپی نەخشێنرابوون[].

(دهقان) کەتێکرای راپەرینەکانی کورد بەچەتەگەریو راپەریوانیش بە (ماجراجو، مفسدەجو، وطن فروشو اشرار) ناو دەبات، هێرشی عەمەرخانی شکاك بۆ سەر دەزگا دەولەتییەکانو ژاندارمو بەم شێوەیە دەگێڕێتەوە ((دوای هاتنە ناوەوەی سوپای بێگانەو لێکهەڵوەشانی لەشکرو راکردنی ئەفسەرانو بەدیلگرتنی هەندێکیان، لەرەزائییەش وێنەی شوێنەکانی تری ولات ئاسایشو ئارامی بیست ساڵە بەئاژاوەو گێرە شێوێنی شوێنی گیرایەوە، هەندێك لەسەرۆکە کوردە دەسەلاتخوازەکانی دەوروبەری رەزائییە کەلەسەردەمی سەڵتەنەتی رەزاشادا گوێڕایەڵی دەولەت بوونو هەندێکی تریان وەك (عومەر خانی شکاك) کەلەبەر تاوانە کۆنەکانی کەلەدەورانی یاخی بوونی سمکۆدا ئەنجامی دابوو، ساڵانێك بووخرا بووە زیندانی قەسری قەجەرەوە لەتاران، دوای شەهریوەری 1320 (ئابی 1941 – ل) ئازاد بوون، دووبارە هەندێك لەوانە لەژێر کاریگەری پروپاگندەی بێگانەو ئەفسەرانی سوپای داگیرکەردا کەوتنە بەد رەفتاریو پەلامارو تالانکردنی گوندەکانی شار))[].

([]) (ایغلتن) دەڵێت" لەو کاتەدا هیوای ئازادیی کورد لەپاکژترینو ڕوونترین شێوازی خۆیدا لەکێوەکانی رۆژئاوای رەزائییەوە خۆی دەنواند، ئازادییەك تێکەڵ بوو بەپەلامارданو رێگرتنو هێرش کردنە سەر گوندنشینەکانو گومرگ وەرگرتنیش" بڕوانە: ایغلتن ، س.پ، ل35.

([]) هـ. س، ل39.

([])البکاء، س.پ، ل138.

([]) دهقان، س.پ، ل668–669.

www.pertwk.com

سەر لەشکر (ئەحمەد زەنگنە) کە ئەو دەمە ئەفسەرێکی سەربازی لەشکری چواری رەزائییە بووە، لەیادداشتەکانیدا بەتوندی هێرش دەکاتە سەر عەمەرخانی شکاك‌و هەندێك سەرۆکی کوردی تری وەك: رەشید بەگی جیهانگیری، زیرۆ بەگی هەرکی[] و تەها هەرکی بەتالانچی و نۆکەری بێگانەیان ناو ئەبا کەپەلاماری دەزگای ژاندارمەی دەروازەی شاپوورو بنکەی پۆلیسی 3ی شەقامی داریوشی ورمێ یان داوە[].

ئەم دوو نووسەرە ئێرانییە کەیەکێکیان کاربەدەستێکی مەدەنی و ئەوی تریان ئەفسەرێکی سەربازی ئەرتەش بووە، بەهیچ جۆرێك باسی خراپی سیاسەتی حکومەتیان بەرامبەر کوردی ئەم هەرێمەو باسی داواکارییەکانی راپەڕیوەکان ناکەن، جگە لەوەی رەزاشا بە (کبیر)و دەورانی دیکتاتۆری بەئاسایشی بیست ساڵەو کوردیش بەئەشرارو راپەڕینەکەیان بەفیکی بێگانە لەقەڵەم دەدەن، ئەم دوونووسەرە کە دواتر لەسەر دەستی هێزە دیموکراتخوازەکانی ناوچەکە یەخسیر کران، مەبەستیان لەبێگانە یەکێتی شورەوییە بێ ئەوەی تاکە بەڵگەیەکی مێژوویی پشتگیری ئەم تۆمەت هەڵبەستنەیان بکات.

بەهەر حاڵ یەکێك لەو راپۆرتانەی کە بۆیەکەمجار لەلایەن کۆنسوڵخانەی تازە دامەزراوی ئەمەریکایی لەتەورێزی پایتەختی ئازەربایجانی رۆژهەڵات بەرزکراوەتەوە، راپۆرتی کونسوڵی ئەمەریکی (کانیهولم/ Kuniholm)ە کەباسی هەل‌و مەرجی ئاڵۆزی ورمێ تیادا کردووە، بەپێی ئەم راپۆرتە راپەڕیوەکان پەلاماری 800 ژاندارمی ئێرانییان لەگوندەکانی دەرەوەی ورمێ دا داوە، هەروەها داوایان لەحکومەت کردووە سەربەخۆیی ناوخۆییان بۆ مسۆگەر بکات چونکە ئەوان خۆیان بەکۆمەڵێکی نیمچە سەربەخۆ دەزانن، هەروەها بەپێچەوانەوە هەرەشەی پەلاماری هەموو پۆستەکانی ژاندارمیان لەناوچەکەدا کردووە[].

حکومەتی ئێرانی نەهێزێکی سەربازی ئەوتۆی لەناوچەکەدا لەبەردەستتدا بوو تاراپەڕینەکەی سەرکوت بکات‌و نەسیاسەتێکی پراگماتییانەو گونجاویشی گرتە بەر تالەگەڵ راپەڕیواندا بسازێ‌و لانی کەمی داواکارییەکانیان بۆ بهێنێتە دی، هەر بۆیە رۆژ لەدوای رۆژ راپەڕیوەکان هێرشی خۆیان بۆ سەر بنکەو بارەگاکانی حکومەت فراوانتر دەکردو گەمارۆی شارەکانیان توندتر دەکرد، بەرادەیەك لەسەرەتای ساڵی 1942دا شاری ورمێ ی پایتەختی هەرێمەکەیان خستە ژێر گەمارۆو پەلامارەوە.

لەراپۆرتێکی نوێنەرایەتی حکومەتی عێراقی لەتاران باسی بارودۆخی شاری ورمێ بەمجۆرە هاتووە ((کونسوڵخانەکەمان لەشاری تەورێز ئاگاداری کردینەوە کەحاڵەتی ئاسایش لەشاری رەزائییە

[] زیرۆ بەگی هەرکی یەکێك بوو لە سەردەستە چەکدارەکان‌و دەستەراستی سمکۆی شکاك، دوای ترۆرکردنی سەرۆکەکەی لەلایەن رەزاشاوە، رایکردە عێراق، لەساڵی 1941دا گەڕاوە ناوچەکەو لەدۆڵی (باراندوز) دەسەڵاتێکی بۆ خۆی پێکهێنا، پەیوەندییەکی بەتینی لەگەڵ ئەفسەرە سیاسییە شورەوییەکاندا هەبوو لەناوچەکە، ئەم کابرایە چۆنی بۆ بلوایە دەستی لەشکری ئێرانی و دەزگاکانی ژاندارم‌و دەوەشاندو لەناو سەرۆك عەشیرەتەکانی کورددا ناوبانگێکی زۆری هەبوو.

Roosvelt,op.cit,p151.

[] زنگنه، سر لشکر احمد، خاطرات در مأموريت من در اذربايجان از (شهريور 1320 تا دى ماه 1325)چاپ دوم، انشتارات شرق، ص35-36.

[]السبكى، س.پ، ل166.

تائێستا جێی سەرنجە، لەبەر ئەوەی دەسەلاّتدارانی ئێرانی ناتوانن کۆنترۆلّی کاروباری شارەکە بکەن و تائێستا چەند حالّەتی پەلامار روویانداوە))[].

کونسولّی گشتی بەریتانیا لەتەوریز لەراپۆرتێکیدا هۆی پشێوی شاری ورمێ بەمجۆرە باس دەکات ((لەگەلّ سەردانی سەرهەنگ هاشمی بۆ رەزائییە رووداوەکان دەستیان پێکرد، ئەو سەرهەنگە فەرمانێکی دەرکرد بۆ کوردەکان لەناو شاردا نابێ چەك هەلّبگرن و داوای لەژاندارمەکانی کرد کەلەناو شیعەکانی دانیشتووی ئەوێدا هەلّیدەبژاردن و چەکداری ئەکردن کەبەزووییی فەرمانەکانی جێبەجێبکەن، ئەم پیاوە بێ دیسپلینانە بەکوشتنی یەکەمین کوردێکی کەویستیان چەکی بکەن دەستی پێکرد. زنجیرەیەك رووداوی بەدوا یەکدا وایان لەکورد کردبوو کەوا بزانن ئەفسەرانی فارس هەولّی گێرانەوەی دەسەلاّتی زۆردارانە ئەدەن بۆ ناوچەکە))[].

لەسەرەتای سالّی 1942دا کونسولّخانەی بەریتانی لەتاران هەندێك زانیاری لەکونسولّی تورکیاوە لەورمێ بەدەست گەیشتووە لەمەڕ دامەزراندنی حیزبێك بەناوی (ئازادی) لەلایەن کوردو ئەرمەن و ئاسوورییەکانەوە، بەپێیئەم زانیارییە ئەم حیزبە بیرەوەرییەکی ئاراستەی حکومەتی ناوەندی کردووە تیایدا داوا لەکار بەدەستانی ئێرانی دەکات شاری ورمێ چۆلّ کەن[]، وێ دەچێ ئەو حیزبەی باسی لێوە کراوە (حیزبی ئازادیخوای کورد) بێت کە (عەزیز زەندی) دوای داگیرکردنی ئێران لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە لەموکریان دایمەزراند وەك دواتر لەسەری دەدوێین.

هەر چۆنێك بێت جموجۆلّەکانی کوردەکانی شاری ورمێ و هەولّەکانی سەرهەنگ هاشمی بۆ بەخشینەوەی چەك بەسەر عەجەمەکان و پێداگرتنی لەسەر چەککردنی کوردەکان و بلاّوکردنەوەی پروپاگەندەی درۆو چاووراوکردن قەیرانەکەی بەرەو تەقاندنەوە برد[]، ئاغایانی عەشیرەتەکانی هەرکی و شکاك لەمزگەوتی سوننی شار کۆبوونەوەو باسی پێکهێنانی حکومەت و یەکێتی کوردیان دەکرد[]، لە 28ی نیسانی 1942دا کوردەکانی شار خۆپێشاندانێکیان سازداو هێلّی تەلەگرافیان قرتاندو چەند ژاندارمێکیشیان کوشت[].

لەدەرەوەی شاریش عەشیرەتەکانی ناوچەکە ژمارەیەك دەستەی چەکداریان رێکخستبوو لەژێر رابەرایەتی سەرکردەکاینان وەك: زیرۆبەگ، رەشید بەگو عەمەر ئاغا، ئابلّوقەیان خستە سەر شار، لەراستیدا دۆخەکە ئەوەندە بۆ حکومەتی ئێرانی دژوار بوو کەحاکمی شار (امیر ابراهیمی) هەلاّت بوو

([]) وەرگیراوە لە :سلمان،س.پ،ل111.

([]) وەرگیراوە لە:ئەمین ،نەوشیروان مستەفا, حکومەتیکوردستان رێبەندانی 1324–سەرماوەزی 1325. کورد لە گەمەی سۆڤێتی دا, چاپی دووە , هەولێر, 1993,ل 52.

([]) From the British Legation in Tehran to the Foring Office , Jan q. – 1942, Fo , 371/ 31388, persia 1942,PRO.

([]) ژیگالینا, ئولگاریڤانوڤا , باری سیاسی کوردستانی ئێران لە سالاّنی 1942– 1945 دا , وەرگێرانی : کامەرانی قادر شۆرش, رووناکبیری–گۆڤار , ژمارە 1, ستۆکهۆلم, مارتی 1992, ل101.

([])حیسامی,س.پ, ل72.

([]) کۆچێرا , کریس , مێژووی کورد لەسەدەی 20–19 دا , وەرگێرانی:محمد ریانی,چاپی هەوەلّ, چاپخانەی کارون, تاران, بەهاری 1369ی هەتاوی , ل257.

بۆ تەورێز، عەجەمەکانی دەوڵەتیش هێدی هێدی شاریان چۆڵ دەکردو پەیتا پەیتا داوای هاتنی لەشکرو یارمەتیان لەناوەند دەکرد تا لە (دڕندەیی) کوردەکان بیانپارێزن[□]، دهقان دەربارەی هەڵوێستی ئێرانی دەڵێت ((هەڵبەتە لەو کاتەدا دەفعی ئەشراری کورد بەلای حکومەتی ئێرانەوە کارێکی زۆر سەخت نەبوو، گرفت لەوەدا بوو دەسەڵاتدارانی سیاسیو فەرماندەکانی سوپای شورەوی کەناوچەکانی ئازەربایجانی رۆژئاوایان داگیر کردبوو، رێگەیان نەدەدا هێزی دەوڵەتی بنێررێتە ئازەربایجان، ئاشکرایە ئەشراریش لەم مەسەلەیە ئاگادار بوون بۆیە رۆژ لەدوای رۆژ چاونەترس ترو بێ منەت تر دەبوون))[□].

(عەلی سوهەیلی) سەرۆك وەزیرانی ئێرانی لەو دەمەدا لەتارانەوە تەلەگرافێکی بۆ کارمەندانی دەوڵەتو خەڵکی رەزائییە ناردووە کە ئەمە وەرگێڕدراوی دەقەکەیەتی ((بێ ئەندازە، لەهەڵگیرساندنی ئەم رووداوانە دڵگرانمو هەر کارێك پێویست بوو ئەنجام درا، تەلەگرافم لەگەڵ ئاغای (فەهیمی . فهیم الملك حاکمی گشتی ئازەربایجانی رۆژهەلات لەتەورێز – ل)کردوەو داوام لێکردووە کە خۆی بەرەو رەزائییە حەرەکەت بکاتو کەسێکی شیاو بەفەرماندار لەشوێنی ئاغای (امیر ابراهیمی) دابنێت، لەگەڵ عەمەر ئاغاش تەلەگراف کراوەو لەگەڵ رووسەکانیش خەریکی چاوپێکەوتنین))[□].

حکومەتی ئێرانی لەلایەکی ترەوە ژاوەژاوێکی راگەیاندنی دەستپێکردبوو، هەموو رووداوەکانی بەدەستی لێپرسراوەکانی شورەوی لەئازەربایجان دەناساندو داوای لەنوێنەرو دپلۆماتەکانی ئینگلیزو ئەمەریکاییەکان لەئێران دەکرد فشار بخەنە سەر شورەوی تالە مەسەلەی چەککردنی راپەڕیوەکانو گەڕانەوەی دەسەڵاتی ناوەندی بۆ ناوچەکە هاوکاری حکومەتی ئێرانی بکات[□].

شایەنی باسە دپلۆماتەکانی ئینگلیزو ئەمەریکاو تورکیا لەئێران زۆربە وردی چاودێری راپەرینی کوردەکانی ورمێ یان دەکردو لەم رووەوە بەرەیەکی هاوبەشیان پێکهێنابوو تا فشار بخەنە سەر شورەوی بۆ ئەوەی داواکارییەکانی تاران جێ بەجێبکاتو چیدی لەوە زیاتر راپەرین درێژە نەخایەنێت، چونکە بەرای ئەوان مەسەلەکە زۆر لەوە مەترسیدارترە کەشورەوی دەیبینێت، مەسەلەکە هەرەشەیەکە بۆ بەرژەوەندییەکانی هەمووانو تەنیا لەبەرژەوەندی بەرەی فاشیزمدا دەبێت[□].

هەر زوو لە 23ی ئەیلولی 1941دا ئەنتۆنی ئیدن Antony Eden وەزیری دەرەوەی بەریتانیا بە (ئیڤان مایسکی Evan Maisk) کونسولی شورەوی لە بەریتانیا راگەیاند هەر دەستێوەردانێك لەکاروباری ناوخۆی ئێرانو هەر لایەنگرییەك لەبزاڤە جیاخوازەکان لەباکووری ئێران لەلایەن روسەوە شتێکی قبوول نەکراوە[□]، هەروەها ئیدن لەبەرواری 21ی کانونی دووەمی 1942 بەبۆنەی رووداوەکانی

(□) ژیگالینا, س.پ, ل102

(□) دهقان , س.پ, ل669.

(□) ه. س, ل670.

(□)ه.س ، ل670–671.

(□).Borhanedin,op.cit,p90-91

(□) رمضانی، س. پ، ل111.

کوردستان‌و راپەرینی ورمێ وە بیرەوەرییەکی داوە بەکونسوڵی شورەوی لەلەندەن بڕوانە پەیوەستی ژمارە (1).

سەبارەت بەهەڵوێستی حکومەتی ئەمەریکاش، راپەڕینی کوردەکانی ورمێ هەلێکی گونجاوی بۆ دپلۆماسییەتی ئەمەریکی رەخساند تا بەناوی پاراستنی بەژرەوەندی هاوپەیمانەکان دژی فاشیزم، ببێتە مەیدان‌و رۆڵی دادوەرێکی فێڵباز ببینێت، بەچەشنێك سەرەتایەکی سەرکەوتوو بێت بۆ جێ خۆشکردنی ئەم دپلۆماسییەتەو کارکردنی بۆ بەهێزکردن‌و پاراستنی بەرژەوەندییە ستراتیژییەکانی ئەمەریکا لەئێران. شایەنی باسە لەم بوارەدا جگە لەتوانا سیاسی‌و دپلۆماسی ئەمەریکا، فاکتەرەکانی ئەمەریکایی بوونی بڕی زۆری ئەو یارمەتییانەی لەرێگەی ئێرانەوە بەشورەوی دەدران، هەروەها شێوازی سیاسەتی دەرەوەی حکومەتی ئێرانی لەم قۆناغەدا کەپێی دەگووترا (سیاست موازنە منفی) واتە پشت بەستن بەزلهێزێکی سێهەمی وەك ئەمەریکا بۆ بەدیهێنانی هاوسەنگی‌و مامەڵەکردن لەگەڵ دوو زلهێزەکەی تر کەشورەوی‌و بەریتانیا بوو(□)، ئەمانە تێکرای ئەگەری سەرکەوتنی دبلۆماسیەتی ئەمەریکی لەئێران لەبارتر دەکرد، خۆلێرەدا ناشکرێ ئەوە لەیاد بکرێت کەلەسەر ئاستی رای گشتی ئێرانیش‌وتەنانەت لای زۆربەی رۆشنبیرانی ناوچەکە تا ئەو کاتە ناوەرۆکی سیاسەتی ئەمریکایان سەرەبات بەرژێمە دیکتاتۆرە فاشی رەفتارەکانی ناوچەکە بۆ روون نەبوو، کە وای کردبوو زیاتر وەك کۆترێکی ئاشتی بێتە بەرچاو.

هەڵوێستی حکومەتی ئەمەریکا لەهەمبەر راپەرینی کوردەکانی ورمێ هەڵوێستێك بوو کە دەکرا هەر ئەو کات گەلی کورد ناوەرۆکی راستەقینەی سیاسەتی ئەمەریکا بەدرێژایی قۆناغی جەنگی سارد بەرامبەر کێشەی نەتەوەیی کورد بزانیبا، چونکە ئەمەریکییەکان پێیان وابوو کە راپەرینەکە بەئارەزووی شورەووی هەڵگیرساوەو ئامانج لێی بەلشەفەکردنی ئازەربایجانی ئێرانییە، کانیهوڵم کونسوڵی ئەمەریکی لەتەورێز رای وابوو کەشورەوییەکان خۆیان لەئاسەواری ئەم راپەرینە گێل کردووەو حکومەتی ئێرانی پێویستە هێزەکانی بنێرێت‌و سەرکوتی راپەڕینەکە بکات. هەروەها دوای ئەوەی کونسوڵ چاوی بەمحەمەد رەزاشا کەوت، شا داوای لێکرد کەوڵاتە یەکگرتووەکان هەوڵ بدات فشار بخاتە سەر شورەوی تا رێگە لەناردنی هێزەکانی ئێرانی بۆ سەرکوتکردنی راپەڕیوەکان نەگرێت(□).

سەیرتر ئەوەیە نەك تەنها دپلۆماتە ئینگلیزو ئەمەریکی‌و تورکەکان‌و راگەیاندنی حکومەتی ئێرانی رووداوەکانی ورمێ یان بەدەستی شورەوی دەزانی، بەڵکو نازییەکان‌و جاسوسەکانیان لەئێران بەمەبەستی قۆزتنەوەی مەسەلەکان وایان بڵاودەکردەوە کەشورەوی بزوێنەری سەرەکی شۆڕشی کوردەکانی ورمێ‌یەو لەم رێگایەوە خوازیاری داگیرکردنی ئێرانە(□).

لەراستیدا بەڵگەیەکی ئەوتۆ بەدەستەوە نییە لێکۆڵەر بڕیاری ئەوە بدات کە راپەرینی کوردەکانی ورمێ بەدەستی شورەوی رابووبێت، چونکە راپەڕینەکە خزمەتێکی راستەوخۆی بەرژەوەندییەکانی شورەوی لەناوچەکەدا نەدەکرد، هەموو قسەیەك کە ئەو لایەن‌و دپلۆماتانەی شورەوییان پێ‌تاوانبار

(□) جواد، خالد موسى، العلاقات الامريكية الايرانية 1968-1988، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية العلوم السياسية، جامعة بغداد، اذار 1990، ص10.

(□) السبكى، س.پ، ل166.

(□) هـ.س ، ل169

www.pertwk.com

دەکردو دووپاتیان دەکردەوە تەنیا ئەوەبوو کەچۆن هێزەکانی لەشکری سوور کەژمارەیان لەناوچەکەدا نزیکەی 20 هەزارێك دەبێت رێ بەعەشیرەتە کوردەکان دەدات بەئازادی چەك هەڵگرن و چۆنە کۆتایی بەراپەڕینی 3 هەزار کورد ناهێنێت؟ دواتریش بۆچی سوپای شورەوی رێگا نادات هێزەکانی سوپای ئێران بەمەبەستی سەرکوتکردن و گەڕانەوەی دەسەڵاتی ناوەندی بچێتەوە ورمێ؟().

لێرەدا پێویستە بزانرێت کەروسیای شورەوی خاوەنی پلان و ستراتیژێکی تایبەت سەبارەت بەکێشەی کوردو جوڵانەوەی نەتەوەیی کورد نەبووە کاتی هاتنە ناوەوەیان بۆ خاکی ئێران و دەست بەسەراگرتنیان بۆ بەشی باکوری کوردستان، بەڵکو بەپێی رووداوەکان و بەگوێرەی رۆژ مامەڵەیان لەگەڵ مەسەلەکاندا دەکرد، بەدرێژایی ساڵانی جەنگ قازانجی ستراتیژی سیاسی و سوپایی شورەوی لەوەدا بوو نەك بە تەنها مەڵبەندەکانی ئێران بەڵکو تەواوی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەراست ئارام و هێمن بێت و پشێوی ئەو شارێگەیە نەگرێتەوە کە هاوکاری و یارمەتییە سەربازییەکانی هاوپەیمانەکانی ئینگلیزو ئەمەریکای دەگەیەنێتە دەست، تابتوانێت هەموو هەوڵێکی بۆ بەرپەرچدانەوەی هەرەشەی نازیزم تەرخان بکات و دڵی دراوسێکانی و هاوپەیمانەکانی لەم بارەیەوە راگرێت().

سیاسەتی شورەوی لەو بەشەی کوردستانی ژێر نفوزی خۆیان سیاسەتێکی پراگماتی بوو، دوور بوو لەتێڕوانینێکی ئایدۆلۆژی، لەو راستییەوە هەڵقولابوو کەپێویستە شورەوی دوژمنایەتی سەرۆك عەشیرەتەکانی کورد نەکات و نەیانکاتە دوژمن لەخۆی، چونکە لەو دەمەدا عەشیرەتەکان فاکتەرێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی بوون نەك بەتەنیا سەبارەت بەسیاسەتی ناوخۆی ئێران، بەڵکو لەسەر پەیوەندی نێوان زلهێزەکانیش لەناوچەکەدا بایەخ و کاریگەری خۆیان هەبوو.

هەر بۆیە شورەوی بۆ پاراستنی هێمنی و بەرێوەچوونی کاروبارەکانی لەناوچەکەو سڕینەوەی ئەووێنەیەی کە کورد لەساڵانی جەنگی یەکەمی جیهانییەوە لەسەر رووس وەریانگرتبوو، هەروەها ئەو پروپاگەندانەی کە دەسەلاتدارانی ناوەندی و دوژمنانی کۆمۆنیزم دەیاندا بەگوێی خەڵکی کوردستاندا. هەوڵیدەدا خۆی نەکاتە لایەن لەکێشەی نێوان کوردو دەوڵەتی ناوەندیدا(). جگە لەوە پێی باش بوو کورد لەو ناوچەیەدا ئەو نیمچە ئازادییەی بپارێزن کەلەدوای هەڵوەشاندنی ئەرتەش بەدی هاتبوو، چونکە بەرای شورەوی هەر فشارێکی دەسەڵاتی ناوەندی و دەزگا سەرکوتکەرەکانی. هەر هەوڵدانێك بۆ گەڕاندنەوەی ئەرتەشی شاهەنشاهی لەو کاتەدا دەبوونە رووبەڕووبوونەوەی زیاترو ئەمەش دەبووە مایەی ئاژەوەو خولقاندنی نائارامی لەو دۆخە ناسکەدا.

کەواتە سیاسەتی شورەویش لەپاراستنی ئاسایش و هێورکردنەوەی قەیرانەکان لەناوچەکە سەرچاوەی دەگرت. بەڵام بەو شێوازەی شورەوی پێ باشە واتە باشکردنی پەیوەندی لەگەڵ سەرۆك عەشیرەتەکان و رێگرتن لەفشاری دەسەڵاتی ناوەندی لەسەریان و پێکهێنانی جۆرەها هاوسەنگییەك لەنێوان لایەنەکانی هاوکێشەکە، نەك بەو شێوەیەی حکومەتی ئێرانی خوازیاری بوو، وتورك و

() هـ.س، ل168.

() ئەمین، س.پ، ل241–242" بلوریان، س.پ، ل24.

()ایغلتن، س.پ، ل35.

www.pertwk.com

ئەمەریکاو بەریتانیاش لایەنگری بوون، واتە سیاسەتی گەڕاندنەوەی لەشکرو پەلامارو سەرکوتکردنی عەشیرەتەکان کەلەو ناوچەیەدا ئەگەر کرابا گۆبەندی گەورەتری بەدوادا دەهات[].

هەر بۆیە ئەو سیاسەتەی شورەوی بەرامبەر عەشیرەتە کوردەکان ئەوە ناگەیەنێت کەشورەوی هاندەری هەستی نەتەوەیی و گیانی سەربەخۆخوازی گەلی کورد بووبێت لەناوچەکەو بەڵێنی هاوکاری پێدابن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی نەتەوەیی و جیابوونەوە لەئێران. چونکە کارێکی بەمجۆرە نەك هەر ئەیخستە سەنگەری رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ دەوڵەتی ئێران، بەڵکو تەواوی دۆستەکانی دی ئەو دەمەی لەئینگلیزو ئەمەریکاو تورکیا لیَ دەووڕژاند. ئەمەش لەو قۆناغەدا بەهیچ جۆرێك لەخزمەت بەرژەوەندییەکانی شورەویدا نەبوو، بەتایبەتی ئەگەر بزانین هێشتا شورەوی لەژێر هەرەشەی هێزە پەلاماردەرەکانی ئەڵەمانیای نازیدا بوو. هەروەها پێویستیەکی زۆری بەو یارمەتییانە بوو کەلەرێگای ئێران و لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە بەدەستی دەگەیشتن. شایەنی باسە شورەوی تێکڕای فاکتەرە رێگرەکانی پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆی لەم قۆناغەداچ ناوخۆیی یاخود دەرەکی باش دەزانین، لەبەر ئەوە هەنگاوانی بۆ مەسەلەیەکی وا نەك هەر لاناڕیالیستانە بوو، بەڵکو جۆرێکیش بوو لەسەرەڕۆیی کەئاکامەی لێڵ و نادیار بوو.

لەبەر ئەوە شورەوی بەڵگەی زۆر بوو وەڵامی ئەو لایەنانە بداتەوە کەپەنجەی تاوانبارکردنیان بۆ لێپرسراوانی رووسیا لەناوچەکە درێژ دەکردو بەسەرچاوەی ئاژاوەو راپەرینەکەیان دەدایە قەڵەم، حکومەتی شورەوی ئەوەی دووپاتدەکردەوە کە ئەو لێپرسراوانە نەك هەر هانی کوردەکانیان نەداوە کەئاژاوە لەناوچەکەدا بنێتەوەو دژی حکومەتی ئێرانی راپەرن، بەڵکو هەندێك جاریش بەقازانجی حکومەتی ئێرانی دەخالەتیان کردووە. بۆ نمونە هێزەکانی شورەوی گەمارۆیان لەسەر هێزێکی ئێرانی لابردووە کەلەلایەن کوردەکانەوە گەمارۆ درابوون. هەروەها شورەوی هەندێك ناوچەی کوردنشینی ناچار کردووە کەچاو لەبوونی پۆستەکانی ژاندارمی ئێرانی بپۆشن لەکاتێکدا ئەوان دەیانەوێت دەریانپەڕێنن، جگە لەوە هەوڵی زۆری داوە ئاشتی لەنێوان کوردو حکومەتی ئێرانیدا بچەسپێنێت، هەروەها مەسەلەی رێگرتنی شورەوی لەناردنی هێزی سەربازی بۆ سەرکوتکردنی راپەریوەکان مەسەلەیەکە لەپێناوی فراوان نەبوونی قەیرانەکەو زیاتر پەرەنەسەندنێتی، چونکە ئەوە هەل و مەرجی پێکهێڵپرژانی نێوان کوردو حکومەت زیاتر دەکات و لەلایەکی دیشەوە لەوانەیە مەسەلەکە سنوری تورکیاش بگرێتەوەو تورکیش بۆ رێگرتن لەم مەسەلەیە سوپای خۆیان رەوانەی ئەودیو سنور بکەن[].

لەکۆتاییدا حکومەتی شورەوی هیوای خواست مەسەلەکە بەئاشتی و هێمنی چارەسەر بکرێت، هەر بۆیە لەهەل و مەرجێکی وادا کەراپەریوەکان کۆنترۆڵی بەشی زۆری هەرێمەکەیان کردبوو، گەمارۆی سەر ورمێشیان توونوتر کردبوو، لە30ی نیسانی 1942دا کونسوڵی شورەوی لەتەوریزو فەرماندەی لەشکری سوور لەناوچەی ئازەربایجان بەفرۆکە لەشاری ورمیَ نیشتنەوە بۆ سەرۆکاری دانوستاندن لەنێوان حکومەت و سەرانی کوردە راپەڕیوەکاندا[]، لەو دانیشتنەدا کەلەگوندی (عەسکەر ئاوا)ی نزیك شاری خوی لەنێوان هەردوولادا پێکهات، دوازدە نوێنەری کورد ئامادە بوون کەناودارترینیان نوری بەگی هەرکی و کامیل بەگی هەرکی بوون، کونسوڵی شورەوی داوای

() Borhanedin,op.cit,p84-85.

() السبكي، س.پ، ل168.

() کۆچیرا، س.پ، ل253.

لەکونسوڵی ئەمەریکی لەتەوریز کرد کەئامادەی دانیشتنەکە بێت، بەڵام هیچ ئامارژەیەکی ئاشکرا بەبوونی کونسوڵی ئەمەریکی لەدانیشتنەکەدا نابینرێت(□)، نوێنەرانی کورد ئەم داواکارییانەیان پێشکەش بەحکومەتی ئێرانی کرد:

((1. پۆستی ژاندارم لەناوچە کوردنشینەکانی نێوان خوی‌و مەهاباد نەمێنێ.

2. ڕێگا بدرێتە کوردەکان چەك هەڵگرن.

3ـ ئەو (1200) تفەنگەی دەڵێن بەسەر فارسە لادێیەکانی مەڵبەندی رەزائییەدا دابەشکراوە کۆبکرێتەوە(□).

4. لەهەر دائیرەیەکی حکومەتدا لەرەزائییە نوێنەرێکی کورد هەبێت.

5. کوردەکان لەکاروباری نەتەوەییاندا ئازادبن.

6. حکومەتی ئێرانی قوتابخانە لەکوردستاندا بکاتەوە کەبەزمانی کوردی تیایدا بخوێنرێت.

7. ئەو زەوییانەی زەوتکراون بدرێتەوە دەست خاوەنە کوردە راستەقینەکانیان.

8. ئەو بیست کوردەی ئێستا لەزینداندان ئازاد بکرێن))(□).

ئاشکرایە ئەم داواکارییانەی سەرەوە کوردانە فۆرمەڵە کراون‌و خاڵێکی وایان تێدا نابینرێت دەستکەوتێك بۆ شورەوی بێنێتەدی، جگە لەوەی کەچۆنێتی دارشتنی داواکارییەکان ئەوە دەگەیەنێت کەنوێنەرانی کورد خاوەنی هۆشی سیاسی‌و نەتەوەیی بوون‌و داواکارییەکانیان بەرژەوەندی کەسێك یان عەشیرەتێك یان شارو گوندێك ناگرێتەوە، ئەمەش ئەو راستیە دەدا بەدەستەوە کەنوێنەرانی کورد جگە لەسەرۆك عەشیرەتەکان کەمەودای بیریان لەخۆیان‌و عەشیرەتەکانیان تێناپەرێت، کەسانی خوێندەوارو شارەزاو سەر لەسیاسەت دەرچووشیان لەناودا بووە، چونکە خاڵی (6،5،4،1) داواکاری سیاسی نەتەوەیین‌و دەتوانرێت بەبنەمای ماف (خودموختاری) حیساب بکرێت، راستیەکی وا ئەگەر بەرجەستەی شتێك بکات ئەوە تەنیا بەرجەستەی ناوەرۆکی ئازادیخوازی‌و رەتکردنەوەی ستەمی میللی‌و ناوەرۆکی دژ بەدیکتاتۆرییەتی راپەرینی کوردەکانی ورمێ دەکات.

ئاغای (مهدی اردلان) لەژێر سەردێری (طبقە حاکمە و اوضاع فعلي کشور/ چینی دەسەڵاتدارو رەوشی راستەقینەی وڵات)دا نوسیویە: ((پێویستە رووداوەکانی ئازەربایجان بەجیا لەوە بناسرێ کەهەندێك بەدەستی بێگانەو دەستخستنە ناوەوەی وڵاتانی دراوسێی دەزانن، بەڵکو ئەم مەسەلەیە ئاکامی قەیرانێکی ناوخۆیە.. چینی دەسەلاتدارانی ئەمرۆ هەمان پیاوانی رەزاشاهین کەلەبەرگێکی نوێدا حوکمی ئەم میللەتە ستەمدیدەیە دەکەن.. ئەم چینە دانەوێڵە دزە سیاسەتیان کردۆتە بازرگانی‌و بۆ سوودی تایبەتی خۆیان کەوتوونەتە تاوان ئەنجامدان، خەیانەت، دزی، بەرتیلخۆری‌و چی خراپە دەیکەن، میللەتی داماویش جگە لەبرسێتی، هەژاری‌و کەمدەستی ژیانێکی تریان نییە(□).

(□) Borhenadin, op. Cit, P. 89

(□) ئەم بەندە کەدەقە ئینگلیزییەکەی بریتییە لە:
3-1.200 rifles allegad to hav been given to persian villagers in rezaieh district to be with drawn.
لەکتێبی (حکومەتی کوردستان)دا بەم شێوەیە وەرگیراوە: " ئەو 1200 تفەنگەی دەستی بەسەرداگیراوە بەسەر لادێییەکانی مەڵبەندی رەزائییەدابەش بکرێ" بروانە: ئەمین، س.پ، ل52-53.

(□) Borhanedin,op.cit,p89.

(□)کوهستان، 12 اذر 1324.

www.pertwk.com

بەهەر حاڵ نوێنەرانی حکومەتی ئێرانی لەمەڕ داواکاری نوێنەرە کوردەکان هەڵوێستێکی دیاریکراویان پیشان نەدا، ئەوانە لەکۆبوونەوەکەدا وایان دەردەخست کە ئەوان هاتوون کەلەسەر مەسەلەی چەککردنی عەشیرەتە کوردەکان گفتوگۆو بکەن‌و ئەو داواکارییانەی کورد لەدەسەڵاتی ئەواندا نییە، بەڵکو ئەوە تەنیا ناوەندە کە دەتوانێت بڕیار لەسەر مەسەلەیەکی وابدات(□).

حکومەتی ئێرانی گوێی خۆی لەداواکارییەکانی کورد دەخەواند، کەوتە ئاژەوە نانەوەو هانی عەجەم‌و فارسە نیشتەجێکانی ئەم هەرێمەی دژی کورد دەدان، لەسەر ئاستی دپلۆماسیش زوو زوو پەیوەندی بەئەمەریکا و ئینگلیزەوە دەکرد تا زیاتر فشار بخەنە سەر شورەوی‌و بەوە رازی بکەن هەڵوێست دژی راپەڕیوەکان وەربگرێت.

کۆنسوڵی ئێرانی لەشورەوی پەیوەندی بە (ستالین)ەوە کرد لەمۆسکۆوی داوای هاوکاری بۆ سەرکوتکردنی راپەڕیوەکان لێکرد، هەروەها موحەممەد رەزاشا پەیوەندی بەکونسوڵی ئەمەریکی کرد لەتاران‌و هیوای خواست کەئەمەریکا لەچارەسەرکردنی ئەم قەیرانە پشتی ئێران بگرێت(□).

لەم بێنەو بەرەیەدا شورەوی لەژێر فشاری دپلۆماسی ئینگلیزو ئەمەریکا لەلایەك‌و دوای ئەوەی هەستی کرد سنوری راپەرین رۆژلەدوای رۆژ فراوانتر دەبێت‌و ئەگەری ئەوەی هەیە نازییەکان(□) بۆ خۆیانی بقۆزنەوەو سەرئەنجام لەتوانای کۆنترۆڵکردنی شورەویدا نەمێنێت لەلایەکی دییەوە، رەزامەندی خۆی دەربڕی بۆ هاوکاری حکومەتی ئێران‌و گەڕاندنەوەی دەسەڵاتی ناوەندی بۆ ورمێ، (مۆڵۆتۆف) کۆمیساری کۆمارەکانی شورەوی بۆ خۆی ئامادەیی شورەوی بۆ مەسەلەیەکی ئاوا راگەیاند(□).

دوا بەدوای ئەوە (ئەمانوڵڵا جیهانبانی) وەزیری جەنگی ئێران‌و هەندێ لێپرسراوی تری ئێرانی چوونە ئازەربایجان‌و لەگەڵ لێپرسراوی شورەویدا پلانی گونجاوی کۆتایهێنانی راپەڕینیان داڕشت.

هەر سێ رۆژ دوای گەیشتنی لێپرسراوانی ئێرانی بۆ تەورێز، چەند هەنگاوێکی هاوبەشی شورەوی ئێرانی بەمەبەستی گەڕانەوەی دەسەڵاتی ناوەندی بۆ ورمێ نرا، شورەوی رەزامەندییان بۆدامەزراندنی بیست‌و یەك پۆستی پۆلیس دەبڕی کەلەنێوان شاری ورمێ‌و خوی دابنرێت کەلەهەر

(□) Borhanedin,op.cit,p89. دەر بارەی چەککردنی عەشیرەتە کوردەکانی ئێران، ئەفسەری ئێرانی (فردۆست) لەیاداشتەکانیدا دەڵێت ((کوردەکان زۆر هۆگری چەکن، ئەوانە چەکەکانیان بەقولایی (2–3) مەتر لەخاکدا دەشارنەوەو تەنییا خۆیان جێگەکەی پێ دەزانن، ژاندارمەری کە فەرمانی بۆ چەککردنی عەشیرەتە کوردەکان دەرکردووە تەنها دەتوانن دوای دەردەسەرییەکی زۆر لەکوردێك کە (3–4) پارچە چەکی شاردۆتەوە هەر پارچەیەکی لێبستێنن کە ئەویش ژەنگهەڵهات‌و بێسوودە.. هەر بۆیە مەسەلەی چەککردنی عەشیرەتەکان شتێکی بێمانا بوو، چەك هەموو کاتێك لەنێو عەشیرەتەکاندا زۆربووە)) بڕوانە: فردۆست، س.پ، ل 170.

(□) السبکی، س.پ، ل170.

(□) هەندێك توێژەر بەپشت بەستن بەسەرچاوە شورەوییەکان باس لەدەستی نازییەکان دەکەن لەرووداوەکانی ورمێدا، ئەو نازییانەی کەحیزبی (ملیون ایران) یان هەڵدەسوراندو نفوزێکی زۆریان لەناو کاربەدەستانی مەدەنی‌و سەربازی ئێرانیدا هەبووە لەناوەند، ئێمە لەتێکرای توێژینەوەکەماندا لەسەر راپەرینەکە بەڵگەیەکی وامان نەکەوتۆتە بەردەست دیدێکی بەمچەشنە بسەلمێنێت. جگە لەوەی سەرکردەکانی راپەرین‌و پەیوەندییان بەشورەوییەوە خراپ نەبووەو داواکارییەکانیشان سروشتێکی دژە فاشیستانەی هەبوو، بڕوانە:

سلمان، س.پ، ل85–86.

(□) السبکی، س.پ، ل169.

www.pertwk.com

یەك لەم پۆستانەدا 20 سەربازی شورەویو 3 – 4 ژاندارمی ئێرانی تێدابێت، هەروەها لە 25ی ئایاری 1942دا رێگەیاندا بە 500 سەربازی ئێرانیو دواتر بە 1500ی دی کەبێنە ناوچەکەوە دابمەزرێن[]،

ئەم هەنگاوە هاوبەشانەی شورەوی – ئێرانی تارادەیەك تاوی راپەرینیان کز کردو ئەگەری بەدیهێنانی ئامانجەکانیان سڕکرد، چونکە بەگژاچوونەوەی سوپای زلهێزێك، سەرەرای بەشێکی ئەرتەشی شاهەنشاهی کارێکی ئاسان نەبوو. بەمجۆرە ئێران رێگای هاوکاریو دەست لەدەست نانی سوپای بێگانەی پێ باشتر بوو لەمەسەلەی بەدیهێنانی لانی کەمی داواکارییەکانی راپەریوە کوردەکان.

هەر لەم ماوەیەدا ستالین لەمۆسکۆ چاوی بەکونسولی ئێرانی کەوتو نیاز پاکی شورەویو بەردەوامی هاورێیەتیو باش بوونی پەیوەندییەکانی هەردوو دەوڵەتی راگەیاند، عەلی سوهەیلی سەرۆك وەزیرانیش لەتاران باش بوونی پەیوەندییەکانی ئێرانو شورەوی دووپاتکردەوەو هەڵوێستی شورەوی لەیارمەتیدانی ئێرانی بەرز نرخاند[].

گەرانەوەی سوپای ئێرانی بۆناو ورمێو دامەزراندنەوەی پۆستەکانی ژاندارم لەناوچەکە دەسەلاتی ناوەندییان لەهەرێمەکەدا نەچەسپاند، چینی فەرمانرەوا لەجیاتی چاککردنی بارودۆخی ئاڵۆزی ناوچەکەو باشکردنی گوزەرانی خەڵکیو ئاوڕدانەوە لەخواستە نەتەوەییەکانیان، هەمان خووی پێشوویان گرتەوە بەرەو کەوتنەوە پەنابردنە بەر ترساندنو تۆقاندن، هەر ئەمەش بووە هۆی ئەوەی بەدرێژایی سالانی جەنگی دووەمی جیهانی ئارامی باڵ نەکێشێ بەسەر ئەم هەرێمەداو ناو بەناو پێکهەڵپژان لەنێوان عەشیرەتە کوردەکانو سوپاو هێزەکانی ژاندارمدا روویدات[]، تا ساڵی 1945 کاتێك تەواوی ئازەربایجان لەبن دەستی دەوڵەت دەرهاتو کەوتە ژێر دەسەڵاتی هێزە دیموکراتەکان.

دهقان لەژێر ناونیشانی (بارودۆخی رەزائییە لەساڵی 1943دا) نوسیویە ((لەساڵی 1322 (1943 . ل) بارودۆخی رۆژئاوای ئازەربایجان لەجاران باشتر نەبوو، بگرە خراپتری لێهات، هەرچەندە (أمین الملك) بەناوی حاکمی شارەوە نیشتەجێ بوو، بەڵام کارێکی لەدەست نەدەهات.. لەم بارەیەدا چەند جارێك کوردە یاخییەکان پەلاماری ئاواییەکانی دەرەوەی شاریان دەداو گەمارۆی شاری رەزائییەیان دەداو مەترسیان دروست دەکرد.. خەڵکی گومانلێکراوو فیتنەبازی شارو کەمینەکان لەسایەی هێزە داگیرکەرەکان کەوتبوونە چالاکی ترسناكو بەئاشکرا هێرشیان دەکردە سەر دەوڵەتی ناوەندیو هەریەکەی بەچەشنێك لەپەیجوری ئاژاوەنانەوەو تێکدانی شار بوونو خەڵکیان دەوروژاند.. کەسانی وریاو دووربین دەیانزانی کەلەئایندەی ئەم ناوچەیەدا رووداوی لەناکاو بەرێوەیەو ئەشرار لەرێگەی جیاجیاوە خەریکی زەمینە سازکردنن تاخواستە ئەهریمەنییەکانیان لەکاتی شیاودا بهێننەدی))[].

([]) ایغلتن، س.پ، ل37" اوبالانس، س.پ، ل45.

([]) السبکی، س.پ، ل170.

([]) کوشتنی سەرهەنگ (هیدایە تولای ماف) لەبۆسەیەکی رەشید بەگی هەرکی دا لەهاوینی 1945 لەگوندی (گجین)، هەروەها شەری بەرزاییەکانی (کێوی یەهودان) کە 8کم لەباکووری ورمێیە، نمونەی ئەم راستیەن، بروانە: دهقان، س.پ، ل701" زنگنە، س.پ، ل45-46.

([]) دهقان، ه.س ، ل676.

www.pertwk.com

بەم شێوەیە راپەرینی کوردەکانی ورمێ لەم قۆناغەدا بەهۆی نەبوونی سەرکردایەتییەکی سیاسی لێهاتوو خاوەن پرۆگرامو تاکتیکی روونو دیاریکراوەوە(), بەهۆی نەبوونی یەکێتی نێوان سەرۆك عەشیرەتە ئازادیخوازە راپەڕیوەکان، ئەوانەی هەریەکەی لەپەیجوری چەسپاندنی نفوزی عەشیرەتی خۆیاندا بوونو گەورە پیاوو دەسەڵاتدارێکی کوردی خاوەن نفوزی وانەبوو گشت چینو توێژەکان لەسایەی خۆیدا کۆبکاتەوە، جگە لەهەڵوێستی سەلبی زلهێزەکان بەشورەویشەوە کەدژی پێکهێنانی دەسەڵاتێکی نەتەوەیی کوردی سەربەخۆ بوولە ناوچەکەی ژێر نفوزی خۆیداو رێگەی بۆ سوپای ئێرانیو هێزە سەرکوتکەرەکانی دەسەڵاتی ناوەندی خۆش کرد بگەڕێنەوە ناوچەکەو ورمێ کەناوەندی هەرێمەکەیە لە رووخانو کەوتنە دەست راپەڕیوەکان بپارێزن. ئەمانە هەمووی رۆڵی خۆیان بینی لەپاشەکشەی راپەرینەکەی ورمێو توانایەکی ماددیو مرۆیی مەزن بێ هوودە بەفیرۆ چوو.

بەهەر حاڵ ئەو سەرۆکە کوردانەی بەشداری ئەم راپەرینەیان کردو نووسەرە ئێرانییەکان بەئەشرارو نیشتمان فرۆشیان لەقەڵەم دەدەن. لەداهاتوویەکی نزیكو لەگەڵ کۆتایهاتنی جەنگدا، لەگەڵ ئەوەی کەجولانەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی کورد لەکوردستانی ئێران پێی نایە قۆناغێکی نوێو پێشکەوتووترەوە، ئەوانە رۆڵێکی گەورەتریان یاریکردوو لەئاستێکی نەتەوەیی بەرزتر تێکۆشانیان دەستپێکرد.

حکومەتی ئێرانیش کەگشت داواکاری راپەڕیوەکانیان لەبەردانی زیندانیەکانو ئازادی نەتەوەیی کوردو بەشدارییان لەبەرێوەبردنو کردنەوەی خوێندنگا بەزمانی کوردی رەتکردەوەو بەهێنانەوەی هێزی سەرکوتکەرو دەست لەدەست نانی لەشکری سوور دەسەڵاتی گێرایەوە ناوچەکە نەیتوانی جگە لەئاسایشێکی لەقو ئارامییەکی رووکەش شتێکی دی دەستکەوێت، چونکە بەمانەوەی فاکتەرەکانی راپەرین نەك هەر نەیتوانی رێگە لەپێکهەڵپژانی کوردو هێزەکانی حکومەت بگرێت، بەڵکو گیانی دژایەتی ناوەند بەچەشنێك قووڵدەبوونەوە کەبەدوای دەرفەتێکدا دەگەڕا بۆی بلوێت تێیدا بەتین تر لە پێشوو بتەقێتەوە.

() راستە وەك بەڵگە نامەکان ئاماژەی بۆ دەکەن حیزبی ئازادی کوردستان هاندەری راپەڕینەکە بووەو دەستی تێدا هەبووە، بەڵام ئەم حیزبە وەك باسی لێوە دەکەین جگە لەوەی لەرووی سیاسیو رێخستەوە لاواز بووەو بنکەیەکی جەماوەریشی نەبووە، شورەوییەکانیش بەچاوی گومانەوە سەیریان کردووە، چونکە سەربەخۆیان نەبووە بەجۆرێك هەندێك سەرچاوە ئاماژە بەوە دەکەن کەرووسەکان رۆڵی سەرەکییان هەبووە لە پوکانەوەی ئەم حیزبەدا، ئەمانە رۆڵی گرنگیان گێرا کەحیزبی ئازادی نەتوانێت رابەری راپەرینەکە بگرێتە دەستو خێڵەکانو جولانەوەکانیان بخاتە قاڵبێکی سیاسی – نەتەوەیی، بڕوانە: کۆچیرا، س.پ، ل257.